

№ 10.04 від 29.11.2024р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

Кафедра теорії і методики початкової освіти

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Тема: «Роль української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості здобувачів початкової освіти»

Виконала:

Каблюк Віка Олександрівна

(прізвище, ім'я, по батькові)

0.13 Початкова освіта

(спеціальність)

Науковий керівник:

канд. пед. наук, доцент.

(вчений ступінь, вчене звання, посада)

Вишник Ольга Олександрівна

(ініціали, прізвище)

Консультант:

(вчений ступінь, вчене звання, посада)

(ініціали, прізвище)

Допущено до захисту

«12» 12 2024р.

Завідувач кафедри

Л.В. Земченко Л.В.

(підпис) (ініціали, прізвище)

Дата захисту: «7» грудня 2024р.

Кількість балів: 90 Оцінка ECTS A

Підписи членів комісії:

Мощкова О.С.
Собова В.В.
Григорук І.О.

Глухів 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

Кафедра теорії і методики початкової освіти

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Тема: «Роль української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості здобувачів початкової освіти»

Виконала:

Каблюк Віка Олександрівна

(прізвище, ім'я, по батькові)

0.13 Початкова освіта

(спеціальність)

Науковий керівник:

канд. пед. наук, доцент.

(вчений ступінь, вчене звання, посада)

Вишник Ольга Олександрівна

(ініціали, прізвище)

Консультант:

(вчений ступінь, вчене звання, посада)

(ініціали, прізвище)

Допущено до захисту

«__» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

(підпис) (ініціали, прізвище)

Дата захисту: «__» _____ 20__ р.

Кількість балів: _____ Оцінка ECTS _____

Підписи членів комісії:

Глухів 2024

Анотація

У магістерській роботі на тему «Роль української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості здобувачів початкової освіти» розглянуто актуальну проблему формування національної свідомості в сучасних соціально-політичних умовах України. Дослідження спрямоване на обґрунтування ролі української мови у вихованні патріотичних почуттів, національної ідентичності та громадянської свідомості у дітей молодшого шкільного віку.

У першому розділі роботи розкрито теоретичні засади виховання патріотизму, зокрема понятійно-категоріальний апарат, аналіз педагогічних концепцій видатних українських педагогів (В. Сухомлинського, О. Захаренка, І. Ткаченка). Здійснено аналіз взаємозв'язку між патріотизмом та громадянською свідомістю, який доводить, що ці два явища взаємодіють, створюючи основу для формування соціально активної особистості.

Другий розділ присвячено емпіричному дослідженню. Автор аналізує роль української мови як важливого засобу формування патріотичних почуттів та громадянських цінностей. Проведено діагностичне дослідження, яке включає оцінку рівнів патріотичної вихованості молодших школярів. На формувальному етапі застосовано різноманітні педагогічні методи й інноваційні підходи, спрямовані на посилення виховного потенціалу уроків української мови. Результати дослідження підтвердили, що використання української мови як засобу патріотичного виховання позитивно впливає на розвиток громадянської свідомості учнів.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання одержаних результатів у роботі педагогів початкових класів, у підготовці майбутніх учителів, а також у позакласній виховній діяльності. Пропозиції щодо вдосконалення освітнього процесу можуть стати корисними для реалізації завдань Нової української школи та формування сучасного громадянського суспільства.

Наукова новизна дослідження полягає в уточненні та поглибленні розуміння ролі української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості, а також в обґрунтуванні ефективних педагогічних методів, які сприяють цьому процесу.

Апробація результатів здійснювалась у рамках доповідей на всеукраїнських і міжнародних конференціях, а також через публікацію наукових статей, присвячених тематиці дослідження.

Ключові слова: українська мова, патріотизм, громадянська свідомість, початкова освіта, педагогічні інновації, національне виховання, формування ідентичності.

Abstract

The master's thesis on the topic "*The Role of the Ukrainian Language in Fostering Patriotism and Civic Awareness among Primary School Students*" addresses the pressing issue of developing national consciousness in the modern socio-political context of Ukraine. The research focuses on substantiating the role of the Ukrainian language in cultivating patriotic feelings, national identity, and civic awareness among young schoolchildren.

The first chapter explores the theoretical foundations of patriotism education, including the conceptual and categorical framework, and analyzes the pedagogical concepts of prominent Ukrainian educators (V. Sukhomlynskyi, O. Zakarenko, I. Tkachenko). It examines the interconnection between patriotism and civic awareness, demonstrating that these two phenomena interact to create a foundation for the formation of socially active individuals.

The second chapter is devoted to empirical research. The author analyzes the role of the Ukrainian language as a vital tool for shaping patriotic feelings and civic values. A diagnostic study was conducted to assess the levels of patriotic upbringing among younger students. During the formative stage, various pedagogical methods and innovative approaches were applied to enhance the educational potential of Ukrainian language lessons. The results confirmed that using the Ukrainian language as a tool for patriotic education positively influences the development of students' civic awareness.

The practical significance of the study lies in the potential application of its findings by primary school teachers, in the training of future educators, and in extracurricular educational activities. The proposed recommendations for improving the educational process may be beneficial for achieving the objectives of the New Ukrainian School and fostering a modern civil society.

The scientific novelty of the study lies in clarifying and deepening the understanding of the role of the Ukrainian language in fostering patriotism and civic awareness, as well as substantiating effective pedagogical methods that contribute to this process.

The research results were tested through presentations at national and international conferences and the publication of scientific articles on the topic.

Keywords: Ukrainian language, patriotism, civic awareness, primary education, pedagogical innovations, national education, identity formation.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ Й ЧИННИКИ ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ	8
1.1. Понятійно-категоріальний апарат патріотизму.....	8
1.2. Виховання патріотизму та громадянської свідомості в авторських школах українських педагогів.....	16
1.3. Взаємозв'язок між патріотизмом та громадянською свідомістю.....	23
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I	29
РОЗДІЛ II. ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ВИХОВАННІ ПАТРІОТИЗМУ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ	31
2.1. Роль української мови у вихованні патріотизму.....	31
2.2. Діагностика рівнів патріотичної вихованості дітей молодшого шкільного віку.....	36
2.3. Перебіг і результати формувального етапу дослідження.....	46
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II	58
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	64
ДОДАТКИ	70

ВСТУП

Актуальність дослідження. Запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями й культурою, є ефективна система національного виховання молодого покоління. В Україні реалізуються цілеспрямовані дії, зорієнтовані на утвердження державності, збереження територіальної цілісності країни. Одним із чинників забезпечення ефективності цієї діяльності є патріотичне виховання дітей та молоді. Тому обґрунтування ролі української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості є досить актуальним на даному етапі.

У нових суспільно-політичних реаліях в Україні все більшої гостроти набуває виховання в молодого покоління національної ідентичності та почуття патріотизму. Підтвердженням цього є Указ Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання», у якому зазначено, що національно-патріотичне виховання є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних цінностей, формування у громадян почуття патріотизму, поваги до Конституції і законів України, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності України.

Значущість проблеми виховання патріотизму та громадянської свідомості підкреслюється й у державних документах: Законі України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Концепції національно-патріотичного виховання молоді, Концепції патріотичного виховання учнівської молоді, Програмі патріотичного виховання дітей та учнівської молоді, матеріалах Національної доктрини розвитку освіти, Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття), Концепції національного виховання, а також у міжнародних документах (рекомендаціях ЮНЕСКО «Про виховання в дусі миру», «Резолюції з прав людини», «Конвенції про права дитини»).

Успішність виховної роботи значною мірою залежить від використання досвіду минулих років не тільки в контексті збереження традицій, реалізації ефективних форм і методів виховання, а й із метою недопущення помилок та

виявлення перекручень періоду, коли Україна перебувала в складі тоталітарної держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основоположні засади патріотичного виховання були сформульовані видатними українськими вченими-педагогами О. Захаренком, І. Зязюном, О. Вишневським, М. Євтухом, В. Сухомлинським, І. Ткаченком.

Низку наукових розвідок (С. Гончаренка, А. Бойко, О. Сухомлинської) присвячено патріотичному вихованню як суспільному феномену та його соціокультурній спрямованості. Наукознавчим проблемам патріотичного виховання значну увагу приділяли М. Бака, О. Абрамчук, І. Бех, К. Біницька, Т. Гавлітін, О. Гевко, К. Журба, Ю. Завалевський, П. Ігнатенко, М. Качура, В. Кириченко, В. Киричок, О. Киричук, Б. Кобзар, В. Коваль, О. Коркішко, В. Кузь, Б. Мисак, В. Новосельський, Р. Петронговський, Ю. Руденко, О. Стьопін, В. Третякова, В. Фарфоровський, С. Харченко, К. Чорна та ін.

Отже, актуальність проблеми та потреба в її подальшому вивченні зумовили вибір теми магістерської роботи: *«Роль української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості здобувачів початкової освіти»*.

Мета дослідження – на основі системного ретроспективного аналізу обґрунтувати роль української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості здобувачів початкової освіти.

Відповідно до мети сформульовано наступні *завдання дослідження*:

1. На основі аналізу наукових праць і джерельної бази вивчити та обґрунтувати теоретичні засади й чинники виховання патріотизму та громадянської свідомості, удосконалити термінологічно-понятійний апарат дослідження.

2. Розглянути проблему виховання патріотизму та громадянської свідомості в авторських школах українських педагогів.

3. Дослідити роль української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості.

Об'єкт дослідження – генеза виховання патріотизму та громадянської свідомості.

Предмет дослідження – теоретико-методичні засади і практика реалізації української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості здобувачів початкової освіти.

Для досягнення мети магістерської роботи було використано *комплекс методів*: *теоретичні*:аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація педагогічної, методичної літератури та нормативних документів з проблеми дослідження для аналізу ролі української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості в науковій літературі та з'ясування особливостей у вихованні патріотизму та громадянської свідомості; структурно-функціональний аналіз для визначення та теоретичного обґрунтування ролі української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості.

Елементи наукової новизни полягають в тому, що обґрунтовано роль української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості; уточнено специфіку виховання патріотизму та громадянської свідомості; *набули подальшого розвитку* положення щодо визначення ролі української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості

Практичне значення одержаних результатів може бути використано в практичній діяльності вчителів початкових класів ЗЗСО, у позакласній роботі з метою розвитку особистості школярів, викладачами університетів при підготовці здобувачів вищої освіти спеціальності початкова освіта Магістр.

Апробація результатів роботи. Основні теоретичні та практичні результати дослідження висвітлено у доповідях на науково-практичних конференціях, а саме:

1. Всеукраїнський науково-методичний семінар «Компетентнісний підхід в освіті: теорія і практика». 16 листопада 2023 року, м. Глухів. Тема доповіді: «Роль української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості».

2. II Всеукраїнська науково-практичної інтернет-конференції «Розвиток гнучких умінь (soft skills) у процесі освітньої діяльності: теорія і практика», 22 лютого 2024 року, м. Глухів. Тема доповіді: «Soft skills у процесі формування

громадянської свідомості здобувачів початкової освіти». Сертифікат № 650 Обсяг: 6 години/0,2 кредиту ЄКТС. 22 лютого 2024 року.

3. VIII Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти», 26-27 березня 2024 року, м. Вінниця. Тема доповіді: «Ролі української мови у процесах формування національної ідентичності здобувача початкової освіти».

4. Міжнародна науково-практична інтернет-конференція молодих дослідників «Інновації в науці: сучасний вимір», 04 квітня 2024 р., м. Суми. Тема доповіді: «Інноваційні форми та методи виховання патріотизму на уроках української мови в початковій школі».

5. II Всеукраїнська науково-практична конференція «Початкова освіта в парадигмі Нової української школи: виклики часу» 25 квітня 2024 року. м. Глухів. Тема доповіді: «Формування національної ідентичності здобувачів початкової освіти на уроках української мови».

6. IV Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Нова українська школа в дії: актуальні проблеми методик навчання та стратегії розвитку початкової освіти», 16 травня 2024 року, м. Рівне. Тема доповіді: «Інноваційні підходи до впровадження діяльнісного методу навчання на уроках української в початковій школі».

Публікації.

1. Гладун (Каблюк) Віка Олександрівна. Роль української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості. Компетентнісний підхід в освіті: теорія і практика: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-методичного семінару (16 листопада 2023 року, м. Глухів) / за заг. ред. Ольги Вишник. Глухів, 2023. 241 с. С. 51-53.

2. Гладун (Каблюк) Віка Олександрівна. Розвиток гнучких умінь (soft skills) у процесі освітньої діяльності : теорія і практика : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Глухів, 22 лютого 2024 року) / за

науковою редакцією д-ра пед. наук, професора Бірюк Людмили Яківни. Глухів : РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2024. 295 с. С. 165-166.

3. Гладун (Каблюк) Віка Олександрівна. Патріотичне виховання державною мовою в умовах війни. Початкова освіта в парадигмі Нової української школи : виклики часу : збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 квітня 2024 року, м. Глухів) / за заг. ред. Ольги Вишник. Глухів, 2024. 143 с.

4. Каблюк Віка Олександрівна. Тема доповіді: «Роль української мови у вихованні патріотизму». Наукова колекція Навчально-наукового інституту Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка: збірник наукових праць здобувачів вищої освіти та науково-педагогічних працівників (за матеріалами II Всеукраїнського науково-методичного семінару «Компетентнісний підхід в освіті: теорія і практика», м. Глухів, 14 листопада 2024 року). Випуск 2. Част. 1-3. Глухів, 2024. Ч.1. С. 74-76.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел (всього 61).

Повний обсяг роботи складає 73 сторінок, з них 68 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ Й ЧИННИКИ ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ

1.1. Понятійно-категоріальний апарат патріотизму

За результатами останніх досліджень за останні 20 років як мінімум 65 % громадян України старше 18 років вважає себе патріотами. У 2021 році цей показник склав 87 %. Відзначається поступове зростання еміграційних настроїв серед молоді у віці 18-24 років, що триває з 2014 р. У вересні 2020 року більше половини опитаних (53 %) цього віку висловили бажання переїхати за кордон на постійне місце проживання. Деяке зростання еміграційних настроїв з 2014-2022 року спостерігається і серед українців середнього віку. На даному етапі українське суспільство стурбоване нестійкою економікою, налагодженням ринкових механізмів, пандемією коронавірусу, війною з Росією, що характеризується руйнуванням багатьох громадських зв'язків, падінням моральних засад у більшості населення України.

Виховання справжнього українського патріота – одна з актуальних проблем держави. Але власне не тільки її. Для подолання тих негативних тенденцій, які вже склалися, потрібно швидше вирішувати соціально-економічні та моральні проблеми, для чого необхідна активна життєва позиція кожного члена суспільства, мобілізація, консолідація енергії батьків, педагогів [31]. Природа патріотизму не абстрактна, вона певним чином ґрунтується на любові до батьків, друзів тощо. Діти не народжуються ні з почуттям любові, ні патріотизму. Всьому цьому їх повинні навчити дорослі, які завжди поруч, перш за все, своїми власними вчинками, вважає І. Бех [4].

Незважаючи на актуальність та очевидність даного феномену, наукова верифікація поняття «патріотизм» має свої особливості та різні контури. У своїй сутнісній характеристиці, «патріотизм» прийнято трактувати як особливе, емоційно забарвлене ставлення до Батьківщини, виражене через любов до неї, прагнення діяти в ім'я її блага, готовність до самопожертви заради її інтересів.

Важливо звернути увагу на те, що патріотизм – це не просто любов до своєї країни. Патріотизм, як явище, має як емоційну, так і діяльнісну складову. Діяльнісний аспект знаходить своє втілення у вчинках людини, в її повсякденній діяльності, яка певним чином спрямована на благо країни, держави, суспільства. У суспільній свідомості дуже часто, поведінковий аспект виключається з поняття «патріотизму». Людина може щиро вважати себе патріотом, при цьому, не роблячи ніяких дій, нічого не роблячи для блага своєї рідної країни. У цьому сенсі, для розвитку патріотизму «у дії», як соціального феномену, необхідно не тільки формування в суспільстві адекватного розуміння його сутності, а й виховання цінностей патріотизму, під якими розуміється «система взаємопов'язаних, значущих для індивіда установок, які проявляються в життєдіяльності та власне визначають поведінку в конкретних життєвих ситуаціях [13].

У «Філософському словнику» патріотизм – це моральний і політичний принцип, соціальне почуття, змістом якого є любов до Вітчизни, відданість їй, гордість за її минуле і сучасне, прагнення захищати інтереси Батьківщини [16]. «Українська радянська енциклопедія» витлумачує патріотизм як «одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до Батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури» [16]. Патріотизм постає як суспільний та моральний принцип, що характеризує ставлення людей до своєї країни, яке виявляється у визначеному способі дій та складному комплексі суспільних почуттів, що загалом називається любов'ю до своєї Батьківщини [56].

Зазначимо, що у педагогічному словнику «патріотизм» визначається як «любов до Батьківщини, до свого народу. Власне у психологічному словнику патріотизм визначається як вище морально-політичне почуття, що виражає любов до своєї Батьківщини, до свого народу» [Психологічний словник].

В. Кротюк долучає до змісту поняття «патріотизм» любов до Батьківщини, готовність до її захисту, непримиренність до будь-яких проявів націоналізму й шовінізму, прихильність до соціалістичної культури, знання національних традицій, національну гідність, гордість і честь, що знаходить своє втілення в

громадянськості [32]. С. Руденко обґрунтовує патріотизм як моральну якість, що обумовлює любов до Батьківщини, турботу про інтереси країни, готовність до захисту Вітчизни, гордість за соціальні та культурні досягнення своєї країни, повагу до історичного минулого Батьківщини та її традицій [28].

Р. Гула розглядав патріотизм як взаємопов'язану сукупність етичних відчуттів і рис поведінки, що включає любов до Батьківщини, активну працю на її благо, підтримання й збільшення трудових традицій народу, дбайливе ставлення до історичних пам'яток і звичаїв рідної країни, любов до рідних місць, прагнення до зміцнення честі й гідності Батьківщини, готовність і вміння захищати її, військову хоробрість, мужність та самовідданість [16].

Патріотизм є відображенням взаємозв'язку між індивідами не тільки в певний історичний відрізок часу, але й між різними поколіннями, тобто є рефлексією соціальної системи в усвідомленні свого минулого, теперішнього та майбутнього. Сутність патріотизму розкривається не тільки в пізнанні його в русі від об'єкта до свідомості, а й у з'ясуванні його місця в соціальній системі. Як і будь-який елемент суспільної свідомості, патріотизм є не лише пасивним елементом соціальної системи, що відображає його певні сторони, але й активним, найважливішим складником соціальної діяльності; стимулятором і регулятором конкретної галузі соціальної практики [18].

Так, у педагогічній літературі кінця ХХ ст. виділяли щонайменше три різновиди патріотизму:

1. Етнічний патріотизм, що ґрунтується на почутті власної причетності до свого народу, на любові до рідної мови, культури, до власної історії тощо. Даний термін уперше використав відомий учений-психолог І. Кон, який писав, що «...етнопатріотизм пов'язаний із утвердженням конкретизованих, спрощених образів свого народу, як правило, наділених позитивними рисами» [52].

2. Територіальний патріотизм базується на любові до того місця на землі (ландшафту, до місцевості, клімату тощо), де людина народилася.

3. Державний патріотизм ґрунтується на остаточній меті нації – побудові власної держави, державному самовизначенні, державницькому світогляді та

державницькому почутті; це вищий патріотизм, який базується на державній ідеології та пов'язаний із почуттям громадянськості.

Таким чином, почуття патріотизму українців – це власне емоційний аспект національного державницького світогляду, що об'єднує відчуття належності до України, її історії, а також віру в майбутнє країни.

Варто відзначити, що майже в усіх публіцистичних статтях, наукових роботах, автори дотримуються думки, що патріотизм – це перш за все любов до Батьківщини й діяльність на її користь. Власне ці позиції збігаються із визначенням одного з найавторитетніших енциклопедичних видань «Larousse»: «Патріотизм – любов до Вітчизни, тобто країни, міста, місця, де народився, спільноти індивідів, які мешкають на одній землі, єдині у своїх культурних прив'язаностях і в прагненнях захищати свої інтереси та цінності» [46].

В. Білополий наголошує на інтегративному характері цієї духовно-моральної якості особистості, «яка проявляється в дієвій любові до свого народу, до малої і великої Батьківщини, її історії та культури, збереженні та примноженні народних традицій [5]. О. Коркішко розуміє патріотизм як духовно-моральний принцип життєдіяльності особистості, який характеризується відповідальним ставленням людини до рідного краю, до Батьківщини, до народу [56]. На основі проаналізованих міркувань щодо сутності поняття «патріотизм» цілком закономірним, на нашу думку, є включення до змісту цього поняття таких складників: любов до Батьківщини, до рідних місць, рідної мови; повага до минулого своєї Батьківщини, до традицій і звичаїв свого народу, знання історії Батьківщини, розуміння завдань, що стоять перед країною, і свого патріотичного обов'язку; повага до інших народів, їхніх звичаїв та культури, нетерпимість до расової й національної неприязні; прагнення до зміцнення честі та гідності Батьківщини.

Патріотизм як явище не завжди та не всіма оцінюється виключно позитивно, наприклад, Джордж Катеб, почесний професор політології в Принстонському університеті – незважаючи на те, що приписує патріотизму дуже сильне емоційне забарвлення, що заважає навіть його раціональному осмисленню, в книзі

«Патріотизм та інші помилки» оцінює дане явище наступним чином: «готовність вмирати та вбивати за те, що значною мірою є плодом уяви». Патріотизм пов'язаний з політичною культурою, з особливостями історичної пам'яті, з архетипічною природою людини. У цьому сенсі, негативне трактування, наведена вище, не застосовується для української суспільної свідомості. Протягом всієї історії української держави, патріотизм завжди виступав як духовна основа суспільства, опора перемог та досягнень [46].

На можливість прояву патріотичних почуттів та настроїв, особливу роль відіграє повсякденне життя людини, в першу чергу економічні умови, в яких вона перебуває. Так, низький рівень життя, маргіналізація – розвивають в суспільстві нігілізм, невдоволення, апатію, радикальні, навпаки –антипатріотичні настрої. І справа не в тому, що люди перестають бути патріотами. Патріотичні почуття зникають, коли не задоволені первинні матеріальні потреби. Залежність від економічних факторів, тим більше відчувається у молоді. Молода людина не проявить патріотичні почуття, якщо, наприклад, не може знайти роботу, відчуває економічні труднощі. На перший план виходить-необхідність облаштуватися в житті, створювати сім'ю та мати можливість її утримувати. Тут доречно, обґрунтована А. Маслоу, «Піраміда потреб». У цьому сенсі, саме соціальна та економічна політика держави є запорукою прояву патріотичних настроїв суспільства, відданості до Батьківщини. Якщо людина розвивається професійно, має доступ до освіти, культури, охорони здоров'я, якщо її сім'я живе у достатку, «прихильність» до рідних просторів – природний стан [42].

Багато вчених сходяться на думці, що в поточний період часу існує криза духовно-моральних цінностей як окремо взятої особистості, так і всього суспільства. Природно, що предметом досліджень в даній ситуації стають всілякі шляхи виходу з цієї кризи. У цьому сенсі, обґрунтована важливість патріотичного виховання, так як безпека людини може бути забезпечена за допомогою виховання соціальної відповідальності у індивідів та власне створення етико-правових бар'єрів у практичній діяльності. Патріотичне виховання розвиває духовно-моральні основи діяльності людини, передбачає створення зрілої, гармонійно

розвиненої та критично мислячої особистості, що має особливу значимість в сучасних умовах глобалізації, в яких людина постійно піддається інформаційним та психологічним атакам, спрямованим на деструкцію її світогляду [14].

Власне проблемі формування почуття патріотизму в дітей та молоді значну увагу приділяла С. Русова, зокрема, у творах «Дошкільне виховання», «Моральні завдання сучасної школи», «Теорія і практика дошкільного виховання», «Сучасні течії в новій педагогіці» [46]. Вона відстоювала доцільність формування в дітей патріотизму ще з дошкільного закладу, основне призначення якого, на її думку, – виховати в дитини любов до Батьківщини та культури свого народу. На необхідності патріотичного виховання наголошували не лише педагоги, а й політичні та громадські діячі. Зокрема, І. Огієнко у своїй праці «Історія української культури» основним засобом формування патріотичних почуттів називав сім'ю, оскільки саме в ній дитина вперше чує рідну мову, долучається до сімейних і народних традицій, звичаїв, навчається шанобливого ставлення до родичів, сусідів, людей похилого віку [52]. В. Липинський писав: «Сутність територіального патріотизму – це пробудження почуття солідарності та єдності всіх постійних мешканців української землі, незалежно від їх етнічного походження, класової належності, віросповідання, соціально-культурного рівня. Почуття любові до рідного краю як до органічної цілісності» [33].

У сучасній педагогіці чимало науковців розглядають сутність таких понять, як «патріотична свідомість», «любов до Батьківщини». Цій проблематиці присвячено фундаментальні праці вчених О. Забужко, В. Бичка, І. Стогнія, В. Шинкарука, І. Надольного та ін. Дослідженню військово-патріотичного виховання в Україні присвятили свої праці вітчизняні вчені, політичні діячі М. Багмет, М. Бака, В. Баранівський, М. Бахтін, А. Безвербний, В. Івашковська, О. Коркішко, Ю. Крамаренко, М. Лукашевич, В. Лутовінов, В. Лісовський, О. Мурашій та ін.

Сьогодні нагальною для українського суспільства є потреба у формуванні почуття патріотизму в молодих людей як духовно-моральної та соціальної цінності, громадянської активної та соціально значущої якості, що виявляється в усіх видах діяльності, насамперед пов'язаних із захистом народу та Батьківщини

[41]. Реалії сучасного українського соціуму актуалізують необхідність формування такої особистості, якій притаманне відчуття європейської громадянськості, яка може жити та діяти в умовах епохи інтеграції України до європейського співтовариства і при цьому залишається патріотом.

Особливу увагу слід приділити ризикам українського патріотизму та патріотичного виховання. При невірному поверхневому підході до патріотичного виховання, можливі прояви радикальних ідей та настроїв. Мауріціо Віролі, політичний філософ та професор Принстонського університету, стверджує, що «ідеологічна перемога мови націоналізму відтіснила мову патріотизму на полях сучасної політичної думки». Так як існує об'єктивна небезпека переходу від патріотизму до радикалізму (або до крайньої форми – екстремізму), то завжди важливо відчувати, де проходить грань між ними, відчувати відмінності цінностей цих явищ [52].

На відміну від радикальних проявів, український патріотизм перешкоджає розвитку нацизму. Патріотизм завжди орієнтований на культивування та власне відтворення всього «свого» ... і не важливо, це – етнічний або громадянський патріотизм. Патріотизм виключає протиставлення, агресію, поняття «чуже» [46]. Сутнісною характеристикою патріотизму є формування шанобливого ставлення до інших держав, народів, культур. Тому в патріотичному вихованні необхідний постійний моніторинг ефективності, облік ризиків. Політика, спрямована на виховання патріотизму, що враховує всю складність, багатогранність та можливі ризики цього процесу, навпаки, є політикою з профілактики появи радикалізму та екстремізму в суспільстві, політикою щодо забезпечення національної та інформаційної безпеки держави, розвитку гармонійної особистості.

Отже, аналіз літературних джерел з приводу сприйняття українським суспільством феномену патріотизму показав, що при всій розбіжності думок, сучасні вчені сходяться в одному: патріотизм сьогодні сприймається досить неоднозначно. Впевненість у завтрашньому дні, професійна реалізація та фінансове та сімейне благополуччя для нинішніх людей важливіше, ніж суспільні цінності. Але, при цьому, в порівнянні з дев'яностими роками ХХ століття, сьогодні

спостерігається позитивна динаміка, пов'язана з формуванням патріотичних почуттів та переконань, як за допомогою державних інститутів, так і громадських, де велику роль починають відігравати громадські організації та волонтерський рух. Патріотизм входить в систему людських цінностей.

1.2. Виховання патріотизму та громадянської свідомості в авторських школах українських педагогів

У процесі оновлення змісту освіти шляхом зміщення акценту на особистість вирішення проблеми виховання патріотизму та громадянської свідомості неможливе без комплексного дослідження й упровадження в практику педагогічної спадщини попередніх епох. Власне педагогічні здобутки видатних педагогів минулого дають змогу ефективно реформувати оптимальний освітній процес, а також застосовувати адекватні й доцільні форми й методи виховання. Варто насамперед розглянути педагогічну спадщину видатного українського педагога В. Сухомлинського (1918–1970 рр.). Авторська школа В. Сухомлинського – «Школа радості», школа співдружності поколінь, спрямована на виховання всебічно розвиненої особистості-патріота. Осередком, сутністю педагогічної системи В. Сухомлинського є гуманізм, патріотизм. Без сумніву, патріотизм становить моральний фундамент суспільної і державної будівлі, опору його життєспроможності. Звісно, патріотизм – це явище соціально-історичне, яке в різні епохи наповнюється відмітним змістом. Водночас становить поштовх для формування соціально активної особистості, оскільки «падіння суспільної активності – це страшно, особливо серед молоді. Це біда нації!» – писав В. Сухомлинський. Патріот завжди готовий стати на захист своєї Вітчизни, виступає як активний борець проти того, що заважає розвитку держави, поліпшенню життя народу [25].

Виховання патріотичної свідомості, почуттів і переконань нерозривно пов'язане з розумовим, моральним, трудовим, ідейно-світоглядним, естетичним, емоційним становленням особистості. Патріотичне виховання – це сфера духовного життя, яке проникає в усе, що пізнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується. Патріотизм як діяльна спрямованість свідомості, волі, почуттів, як єдність думки й діла пов'язаний з освіченістю, етичною, естетичною, емоційною культурою, світоглядною стійкістю, творчою працею, зазначає В. Сухомлинський [53].

Зазначимо, що система В. Сухомлинського з виховання молодого покоління в дусі патріотизму охоплювала широкий спектр словесних і практичних методів, засобів, способів, прийомів, які спрямовані на формування єдності свідомості, переконаності та поведінки, на нагромадження практичного суспільного досвіду школяра. Патріотичне виховання учнівської молоді завжди було одним із найважливіших завдань школи, адже дитинство та юність – найбільш благодатні для виховання відчуття любові до Батьківщини. Патріотичне виховання трактують як поступове й неухильне формування в учнів любові до своєї Батьківщини. За глибоким переконанням В. Сухомлинського, саме в юності вдруге народжується людина як свідомий громадянин-патріот [25]. Це твердження вченого ґрунтується на його ж структурі духовного світу особистості: розум – почуття – погляди – переконання – воля, що фундаментально висвітлено в низці монографічних праць педагога, зокрема у книзі «Народження громадянина».

Таким чином, патріотична система виховання учнівської молоді, на думку В. Сухомлинського, полягає у формуванні патріотично-соціально активних молодих людей. Патріотизм визначено власне як одне з найглибших громадянських почуттів, зміст якого – любов до Батьківщини, до свого народу, відповідальність за долю Вітчизни, готовність служити її інтересам.

На думку В. Сухомлинського, проблема виховання патріотизму та громадянської свідомості засобами слова є однією з найскладніших і найгостріших проблем, над якою потрібно працювати і в теоретичному, і в практичному аспектах, оскільки слово вчителя нічим не можна замінити. Особливу увагу педагог приділяв школі, яку розглядав як осередок патріотизму й культури. Він зазначав, що цю роль школа може виконати лише за умови панування чотирьох культів – Батьківщини, Людини, Матері й рідного Слова [53].

Педагогічні переконання В. Сухомлинського побудовані на педагогічному оптимізмі. Педагог стверджував, що немає дитини, яка не могла б стати за умови належних зусиль учителя людиною-патріотом, морально вихованою, працелюбною. Віра в дитину – фундамент педагогічного оптимізму [46]. Основним проявом патріотизму як результату патріотичного виховання для учнів є навчання,

опанування знань та передових відкриттів. Очевидно, що на сучасному етапі це положення потребує уточнення, а саме – оволодіння знаннями для їхнього подальшого застосування на благо Вітчизни. Виховання в молоді патріотичних почуттів передбачає усвідомлення ними необхідності працювати для народу, дбати про його майбутнє.

Власне у праці В. Сухомлинського «Як виховати справжню людину» зображено моральний ідеал, який увібрав у себе найкращі риси менталітету українського народу [53]. У ній розкриваються конкретні принципи, істини, повчання, настанови, рекомендації тощо у вигляді правил, законів, що складають азбуку моральної культури, наприклад: 14 Законів дружби, правила «Десять не можна», «Дев'ять негідних речей» та інші. У книзі розкрито зміст і методіку роботи з виховання в дітей любові до Батьківщини й громадянства, ставлення до людей і обов'язку перед ними, ставлення до батьків, рідних, близьких, розуміння життя, добра й зла в ньому, виховання високих моральних якостей і норм поведінки тощо.

В. Сухомлинський наполягав на тому, що мета школи – «навчити дітей учитися», сформувати почуття любові до Батьківщини, свого народу, ненависті до її ворогів, допомогти дітям усвідомити свої творчі сили й здібності, тому що «у цьому усвідомленні – сама сутність формування особистості». В. Сухомлинський вважав важливим якомога раніше ознайомити дітей із морально-патріотичними основами нашого суспільства, сформувати позитивне до них ставлення [52].

У працях «Духовний світ школяра», «Народження громадянина» В. Сухомлинський створив ідеал справжньої соціально активної людини-патріота, якій притаманні такі риси характеру: відданість рідній землі, рідному народові, обов'язок перед ним, любов до рідної мови, повага до старших, любов до матері й батька, бережливе ставлення до природи, доброта, працелюбність. У цих творах розкриваються конкретні принципи, істини, повчання, настанови, рекомендації. В. Сухомлинський стверджував, що виховання патріотичних почуттів і переконань не можна відокремити від процесу формування особистості. Власне джерелами патріотичного виховання та громадянської свідомості є насамперед рідне слово

батька й матері, колискова пісня, культ Матері та Батька, рідна оселя, Батьківщина, минуле народу, діяльність видатних діячів минулого, конкретна діяльність особистості з метою матеріального та культурного збагачення своєї країни [25].

В. Сухомлинський указував і на складності у вихованні патріотизму та громадянської свідомості, пояснюючи це тим, що в повсякденному житті ми не натрапляємо на міру, за допомогою якої можна було б виявити цю «тяжко зрозумілу цінність» – патріотизм. Любов до Вітчизни стає силою духу тільки тоді, коли в свідомості людини відображені образи, пов'язані з рідним краєм, мовою, коли з'являється відчуття гордості від того, що все це – твоя Батьківщина [52].

Вагомим внеском до теорії і практики вітчизняної педагогіки є спадщина О. Захаренка (1937–2002 рр.) – українського педагога, одного із засновників педагогіки співробітництва. Педагогіка співробітництва – це система форм, методів і прийомів у навчально-виховному процесі, які спираються на принципи гуманізму, патріотизму й творчого підходу до розвитку особистості дитини. Зазначимо, що педагогічна концепція О. Захаренка ґрунтується на визнанні й впровадженні ідей людиноцентризму й дитиноцентризму, діяльнісного патріотизму. Духовною основою життя й творчості педагога була гуманістична спрямованість, несуперечливість способу життя особистого й соціального, глибока й відповідальна любов до кожної дитини, вирощування в школі педагогічного колективу однодумців, любов до праці, рідного слова, своєї Батьківщини.

Виховання в молодого покоління почуття патріотизму, активної громадянської позиції – проблеми загальнодержавного масштабу, тому що патріотизм покликаний дати новий імпульс духовному оздоровленню народу, формуванню в Україні громадянського суспільства. На думку О. Захаренка, сутність виховної роботи полягає не в наших розмовах із дитиною, не в безпосередньому впливові на дитину, а в організації життя дитини. «Рідна земля, домівка, сім'я – це цінності, що формують гідність людини, прагнення до свободи, її патріотизм і громадянськість [52].

Базою, основою своєї виховної системи О. Захаренко обрав не ідеологічні постулати, а вічні людські цінності: родину, красу природи, милосердя,

працьовитість, любов до землі, до рідного краю. Український педагог-новатор вважав, що «високі почуття патріотизму мають свої корені в національних традиціях, у рідній мові та національній культурі, у стінах батьківського дому й на стежці серед живої, не скаліченої природи, біля рідного будинку. Навчити розуміти – це значить виховати громадянина планети з ідеалами миру, дружби, взаємодопомоги, співчуття до чужої біди» [52].

О. Захаренко у своїй книзі «Поради колезі, народжені в школі над Россю» писав: «Патріотами не народжуються. Ними стають у процесі становлення особистості, у процесі виховання і впливу засобів масової інформації на кожную людину» [46]. Патріотизм є творчим актом духовного самовизначення особистості. Це свідомо громадянська позиція. О. Захаренко був переконаний, що наймогутнішим засобом становлення громадянина-патріота є виховна посильна праця – стрижень його педагогічної діяльності.

О. Захаренко розширив загальні цілі виховання всебічно розвиненої особистості свідомого громадянина незалежної держави на особистісний рівень, який назвав «педагогіка конкретної мети», що втілювалася в багатоцільовій, множинній інтелектуальній особистісній і колективній діяльності школярів, педагогів, батьків [46]. О. Захаренко створив педагогічну концепцію, що базувалась на гуманістичних та культурно-історичних засадах, які представлені в конкретизованому вигляді й спрямовані на послідовне засвоєння історико-культурного надбання в регіональному, національному та загальнолюдському вимірах.

О. Захаренко зазначав, що виховання патріотизму та громадянської свідомості передбачає любов до Батьківщини, а також сприяння утвердженню України як суверенної, правової, демократичної держави, готовність захищати її незалежність. Любити свій народ не передбачає ігнорування його слабких сторін – це означає чесне й мужнє викриття їх та боротьбу з ними. О. Захаренко наполягав на такому категоричному висновку: «В менталітеті, притаманному нашій нації, є риси, які не прикрашають наш народ, не ставлять його в ряд цивілізованих націй. І чекати, склавши руки, не годиться, бо зміни на краще не впадуть із неба.

Подумайте, колеги, як це зробити в масштабах держави. Відгукніться на святу мету школи, яка ставить майже непосильне завдання – удосконалювати національний менталітет» [46].

Отже, пріоритетними напрямками виховання патріотизму та громадянської свідомості в педагогічній діяльності О. Захаренка були такі: утвердження в свідомості й почуттях особистості патріотичних цінностей і переконань, повага до культурного та історичного минулого України; формування етнічної та національної самосвідомості, любові до рідного краю, родини, народу.

О. Захаренко вважав, що поняття «Батьківщина», «патріотизм» повинні домінувати у свідомості громадян та у виховному процесі школи, стати могутніми чинниками розбудови й утвердження української демократичної держави [46]. Виховання в молодого покоління почуття патріотизму, відданості справі зміцнення державності, активної громадянської позиції нині визнані проблемами загальнодержавного масштабу.

І. Ткаченко був одним із новаторів і визначних педагогів України й розглядав трудову підготовку як один із надзвичайно важливих складників формування всебічно, гармонійно розвиненої, патріотично спрямованої особистості. В. Сухомлинський високо оцінював педагогічну діяльність І. Ткаченка: «Справді народний учитель – людина, що вміє «глаголом жечь сердца людей» [23]. І. Ткаченко, підтримуючи педагогічні погляди В. Сухомлинського про те, що лише та молода людина є справжнім патріотом, котра віддано працює на благо своєї Вітчизни, вважав суспільно корисну, продуктивну працю могутнім вихователем. У його діяльності така праця постає серцевиною гармонійного розвитку особистості, тому що саме в праці людина утверджує себе як громадянина, який залучається до сфери суспільного життя.

Надзвичайно актуальними в сучасних умовах розвитку нашої держави є міркування І. Ткаченка про проблеми й перспективи сільської школи, стратегічне завдання якої педагог вбачав у вихованні високоосвіченого, всебічно розвиненого громадянина-патріота й молодого господаря нашої держави [52]. Проблема морально-патріотичного занепаду значної частини молоді, знецінення чеснот, які

споконвіку були в пошані українського народу, не могли не турбувати І. Ткаченка. У своїх останніх виступах і статтях він приділяє цьому значну увагу й говорить про необхідність пошуку нових підходів до трудового, морального-патріотичного й громадського виховання молодого покоління, не забуваючи про те, що було напрацьовано В. Сухомлинським та іншими видатними представниками української педагогіки.

Міркування та науковий доробок В. Сухомлинського щодо виховання патріотизму та громадянської свідомості й сьогодні активно вивчають та аналізують. Його соціально-педагогічні засади виховання особистості базуються на моральності, духовності, формуванні культури почуттів, сім'ї та родинному вихованні, патріотизмі й громадянськості. Синтезуючи міркування педагогів-новаторів про необхідність патріотичного виховання, слід зауважити, що педагогічний досвід О. Захаренка є цілісною системою, яка пронизана патріотизмом громадянського спрямування й характеризується цілеспрямованістю, поліструктурністю, керованістю, взаємозв'язком і взаємодією компонентів, відвертістю, стабільністю. О. Захаренко стверджував, що недооцінювання патріотизму як складника індивідуальної та суспільної свідомості веде до нівелювання соціальних, духовних і культурних засад розвитку суспільства й держави [46]. Життя й діяльність І. Ткаченка – це блискучий приклад служіння українському народові. Його ідеї були й залишаються новими й прогресивними. Спираючись на досягнення педагогічної науки, а також узагальнюючи досвід роботи в системі народної освіти, педагог на науковій основі вирішував складні завдання виховання патріотизму та громадянської свідомості.

Таким чином, в авторських школах українських педагогів суттєву увагу було приділено вихованню патріотизму та громадянської свідомості. Даний процес здійснювався переважно в двох формах (етнічно-культурне й громадянське) і спрямовувався на виховання майбутнього громадянина своєї країни. Водночас, було з'ясовано, що практику виховання патріотизму та громадянської свідомості в досліджуваних авторських школах було спрямовано на нівелювання особистісних рис вихованців, утвердження колективних (державних, громадських) інтересів над

індивідуальними; ідейно-політичну спрямованість виховних впливів; зведення патріотизму до етнокультурного (увага до традицій, звичаїв, власне мови, культури) або ж громадянського рівня; виховання поваги до культурного й історичного минулого; побудову школи нового типу, створеної на засадах педагогіки співробітництва.

1.3. Взаємозв'язок між патріотизмом та громадянською свідомістю

Патріотизм та громадянська свідомість – це власне два важливі аспекти, які формують ідентичність та активність особистості у суспільстві. В умовах глобалізації та стрімких соціальних змін, дані поняття набувають нового значення. Патріотизм, як відданість своїй країні і культурі, усвідомлюється не лише через любов до батьківщини, а й через активну участь у її розвитку та процвітанні. Громадянська свідомість, в свою чергу, відображає усвідомлення особистістю своїх прав і обов'язків, а також готовність діяти в інтересах суспільства і держави. Взаємозв'язок між цими двома явищами є глибоким і багатограним. Патріотизм може слугувати мотором для розвитку громадянської свідомості, сприяючи заохоченню особистостей до дій на благо своєї країни. Одночасно, висока громадянська свідомість підсилює патріотичні почуття, адже обізнана та активна громада здатна самоорганізовуватися, виявляти ініціативу та внести свій внесок у розвиток суспільства. Таким чином, питання про взаємозв'язок між патріотизмом і громадянською свідомістю стає надзвичайно актуальним в контексті формування сучасної політичної культури та соціальної динаміки.

У сучасному світі, особливо в Україні, взаємозв'язок між патріотизмом та громадянською свідомістю набуває особливого значення. Ці поняття не лише доповнюють одне одного, але й формують основи суспільної стабільності та

активності. Насамперед, варто відзначити, що патріотизм в Україні має глибокі корені, які простежуються через історію боротьби за незалежність та державність. Як зазначає соціолог Оксана Кісь, патріотизм можна розглядати як емоційну прив'язаність громадян до своєї країни, її культури, мови та традицій [56]. Вона підкреслює, що саме через розвиток патріотичних цінностей формується громадянська свідомість, що спонукає людей до активної участі у суспільних процесах.

Взаємозв'язок між цими поняттями можна розглядати з кількох аспектів. По-перше, патріотизм може бути каталізатором зростання громадянської свідомості. Під час соціальних і політичних криз, таких як війни чи виклики з боку зовнішніх сил, патріотичні почуття часто пробуджують активність громадян, спонукаючи їх брати участь у політичному процесі, виражати свою думку та захищати свої права. У таких випадках патріотизм стає рушійною силою, що заохочує людей до участі в громадянських ініціативах та інших формах соціальної активності [52].

По-друге, розвиток громадянської свідомості також може зміцнити патріотичні почуття. Освідченні громадяни, які усвідомлюють свої права та обов'язки, здатні краще оцінювати політичні процеси в країні і, відповідно, формувати більш зріле та критичне ставлення до патріотизму. Вони можуть розрізняти конструктивний патріотизм, що базується на захисті прав людини та демократії, від екстремістських форм націоналізму, які можуть призводити до ексклюзивності та насильства.

Власне третім аспектом взаємозв'язку є те, що обидва феномени потребують платформ для свого вираження та розвитку. Освіта, культура та медіа відіграють ключову роль у формуванні патріотичних настроїв та розвитку громадянської свідомості. Через освітні програми, культурні події та медійні кампанії можливо виховувати громадян, які активно беруть участь у житті своєї країни, прагнуть покращити її стан і не бояться висловлювати власну думку [46].

Різні українські дослідники вказують на складний та багатогранний взаємозв'язок між цими поняттями, намагаючись визначити їхнє місце в контексті української історії, культури та політики. Одним із основних аспектів у

дослідженнях є ідея, що патріотизм виконує функцію важливої складової громадянської свідомості. Відомий український соціолог Олександр Залізник стверджує, що «патріотизм формує у громадян свідомість відповідальності за свою країну, що є необхідним для активної участі у суспільному житті» [52]. Патріотичні почуття спонукають людей не лише гордитися своєю національною ідентичністю, але й активно долучатися до вирішення суспільних проблем, що свідчить про зрілість громадянського суспільства. Водночас, В. Мельник у своєму дослідженні підкреслює, що патріотизм може мати різні прояви. На її думку, «патріотизм, що базується на конструюванні образу ворога, може призводити до негативних наслідків для громадянської свідомості, оскільки формує неприязнь до інших культур і народів» [28]. Таким чином, важливо розглядати патріотизм як динамічний процес, який може включати як позитивні, так і негативні елементи.

З іншого боку, дослідниця І. Дубровіна зазначає, що «громадянська свідомість є тим простором, де патріотизм проявляється у практичних діях громадян» [46]. Вона підкреслює, що висока громадянська свідомість стимулює людей до активних дій задля покращення своїх громад і країни в цілому. Це може проявлятися в різних формах – від участі в волонтерських проектах до політичної активності. Чималий інтерес викликає погляд дослідника Тараса Черняка, який вказує на важливість освіти у формуванні як патріотизму, так і громадянської свідомості. Своїм прикладом він наводить молодь, залучену до національно-патріотичного виховання через шкільні та університетські програми, яка стає більш активною в суспільно-політичному житті. Він підкреслює, що «освіта сьогодні є ключовим фактором у розвитку функціональної громадянської свідомості, що в свою чергу посилює патріотичні почуття» [52].

На думку політичного аналітика Володимира Фесенка, громадянська свідомість є не лише відображенням патріотичних почуттів, але й змістовним елементом формування політичних і соціальних інститутів. Він вважає, що активна позиція громадян, яка проявляється через участь у виборах або інші форми соціальної активності, неможлива без усвідомлення своєї ідентичності та ролі у суспільстві [56]. О. Романовська акцентує увагу на психологічному аспекті

патріотизму. Вона стверджує, що почуття патріотизму може служити джерелом внутрішньої мотивації, що спонукає особу до дій на благо своєї країни. Громадянська свідомість, на її думку, є логічним продовженням патріотичних почуттів, коли людина не лише любить свою країну, але й готова захищати її інтереси, працювати над її розвитком [О. Романовська]. В свою чергу, історик Р. Коваль зазначає, що патріотизм та громадянська свідомість взаємопов'язані через історичний контекст [46]. Він вважає, що в умовах зовнішніх загроз, таких як війна чи агресія, патріотизм може мобілізувати суспільство, активізуючи громадянську свідомість. Наприклад, під час Революції Гідності українці продемонстрували високу громадянську активність, що була зумовлена патріотичними настроями проти корупційної системи влади.

Не можна обійти увагою й думку філософа та культуролога Олександра Філоненка, який підкреслює, що патріотизм без активної громадянської свідомості може перетворитися на просту декларацію [52]. Він закликає до розуміння того, що справжній патріотизм має проявлятися не лише на словах, але й у конструюванні демократичних інститутів та активній участі в політичному житті.

На думку багатьох українських політиків, існує прямий взаємозв'язок між патріотизмом та громадянською свідомістю. Як зазначив экс-президент Петро Порошенко, «патріотизм – це не тільки те, що ви відчуваєте, але і те, що ви робите для своєї країни» [56]. Ці слова підкреслюють, що патріотичні почуття повинні конвертуватися в активні дії на користь суспільства.

Генерал В. Залужний, який став символом українського опору, неодноразово наголошував на важливості патріотизму для досягнення спільних цілей. У його виступах можна побачити глибоке переконання в тому, що справжній патріотизм неможливий без активної громадянської позиції. Він підкреслює, що патріоти мають не лише любити свою країну, але й активно працювати на її благо, що в свою чергу формує міцну громадянську свідомість. Патріотизм і громадянська свідомість взаємодіють у кілька способів. По-перше, високий рівень громадянської свідомості сприяє розвитку патріотичних почуттів. Коли громадяни усвідомлюють свою роль у суспільстві, беруть участь у житті країни, їхня любов до Батьківщини

зміцнюється. По-друге, патріотизм може мотивувати активну громадянську позицію. У моменти криз, такі як війна, як це спостерігається в Україні, люди часто готові зробити більше для захисту своєї країни.

Патріотизм, на думку В. Зеленського, є не просто почуттям гордості за свою країну, а також активною діяльністю на благо її розвитку. Цей аспект особливо яскраво проявився під час його виступів в умовах військової агресії проти України. Патріотизм, як стверджує президент, повинен спонукати громадян не тільки до захисту територіальної цілісності, а й до позитивних змін у суспільстві [46]. Тому патріотизм в Україні сьогодні має бути проактивним і конструктивним, спрямованим на розвиток держави. Громадянська свідомість, у свою чергу, є важливим елементом патріотизму, оскільки вона включає в себе усвідомлення своїх прав та обов'язків, готовність до дій на благо суспільства. За словами В. Зеленського, справжній патріотизм вимагає від громадян активної участі у політичних процесах, соціальних ініціативах і волонтерській діяльності. Громадяни, які є свідомими патріотами, не лише підтримують національні ідеї, а й активно беруть участь у їх реалізації, що підвищує загальний рівень розвитку держави [46]. Взаємозв'язок між патріотизмом і громадянською свідомістю можна пояснити через поняття суспільних цінностей та відповідальності. В. Зеленський наголошує, що патріотизм не може існувати окремо від активно діючих громадян, які усвідомлюють свою роль у формуванні майбутнього країни. Коли громадяни проявляють свідомість та відповідальність за свою країну, вони автоматично стають носіями патріотичних ідей, що відображається у їхніх вчинках [46].

Отже, патріотизм та громадянська свідомість є взаємодоповнюючими феноменами, які сприяють розвитку демократичного суспільства. Їхній тісний зв'язок забезпечує не лише національну єдність, а й активність громадян у політиці, тому важливо підтримувати їх обидва для досягнення соціальної справедливості, стабільності та процвітання.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Патріотизм є складним і багатогранним явищем, що пояснює розмаїття його форм. Водночас історія розвитку людства свідчить, що з поступовим прогресом видозмінюється об'єкт патріотизму, який виявляється в певній формі. Визначення поняття «патріотизм» у сучасних умовах має певним чином спиратися на філософські, психолого-педагогічні та соціальні положення, що відображають специфіку цього поняття, враховувати процеси демократизації та деполітизації педагогічної науки й системи освіти. Патріотизм розглядається як ідеал виховання молоді, базується на демократичній, гуманістичній і патріотичній основі національної свідомості, котра поєднується з толерантністю у взаєминах між людьми, з правдою і справедливістю.

Досліджуючи соціально-педагогічні аспекти патріотизму та громадянської свідомості, українські науковці другої половини ХХ ст. наголошували на тому, що його формування на емпіричному рівні свідомості відбувається стихійно, протягом тривалого історичного часу. Це спричинено тим, що патріотичні почуття та уявлення пов'язані з повсякденністю, практичною діяльністю та представлені крізь призму інтересів соціальних груп та соціальних організацій.

В авторських школах українських педагогів виховання патріотизму та громадянської свідомості трактують як історично зумовлену сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної поведінки, спрямованих на організацію життєдіяльності молодого покоління, у процесі якої засвоюється духовна й матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь. Патріотичне виховання передбачає широкі знання конституційних і правових норм, державної політики, сформованість патріотичних думок та дієвих заходів із відстоювання національних форм життєдіяльності й поведінки в усіх сферах суспільного життя.

Обидві концепції – патріотизм і громадянська свідомість – взаємопов'язані та взаємодоповнюють одна одну. Патріотизм може виступати потужним рушієм формування громадянської свідомості. Громадяни, які відчують гордість за свою країну, можуть бути більш схильними до активних дій у суспільстві, бажаючи

зробити свій внесок у розвиток нації. З іншого боку, високий рівень громадянської свідомості може посилити патріотичні почуття. Громадяни, які усвідомлюють соціальні та політичні проблеми країни, мають більшу мотивацію боротися за зміни на краще. Справжній патріотизм, який базується на критичному мисленні і розумінні соціальних потреб, може бути більш конструктивним та продуктивним, ніж сліпа відданість.

Громадянська свідомість охоплює не лише знання про свої права та обов'язки, а й активну участь у суспільному житті. Відомий український соціолог Володимир Щербань стверджує, що громадянська свідомість є базою для побудови демократичного суспільства. Якраз вона сприяє розвитку патріотичних почуттів, адже свідомий громадянин, усвідомлюючи свою роль у суспільстві, більше готовий до дій на благо країни. Думки українських діячів свідчать про те, що патріотизм і громадянська свідомість є двостороннім процесом. З одного боку, патріотизм стимулює розвиток громадянської свідомості, оскільки людина, котра любить свою країну, прагне її вдосконалення і процвітання. З іншого боку, висока громадянська свідомість сприяє формуванню патріотичного ставлення до своєї Батьківщини – громадяни, які активно залучені у розвиток суспільства, зазвичай ідентифікують себе з цією країною та її цінностями. Відомий український філософ Мирослав Попович підкреслював, що активна громадянська позиція є необхідною умовою для формування здорового патріотизму. У свою чергу, патріотизм, який базується на розумінні та зобов'язанні до своєї землі та народу, веде до покращення соціальних відносин та розвитку суспільства.

РОЗДІЛ II. ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ВИХОВАННІ ПАТРІОТИЗМУ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ

2.1. Роль української мови у вихованні патріотизму

У сучасному світі, де ідентичність нації визначається не лише культурними та історичними аспектами, а й мовою, роль української мови у вихованні

патріотизму стає особливо значущою. Мова – це не лише засіб спілкування, це відображення світогляду, цінностей та традицій народу. Вона здатна формувати вектор патріотичних почуттів, допомагаючи усвідомити зв'язок між минулим, сучасністю і майбутнім країни. В умовах глобалізації та інтеграції в європейський простір українська мова виступає як символ незалежності та єдності. Її вивчення та популяризація сприяють розвитку національної свідомості, формують почуття гордості за свою культуру та спадщину. Через мову передаються не лише знання, а й емоційний контекст, що укорінює любов до Батьківщини [37]. Виховання патріотизму через мову є інтегральною частиною національної освіти, адже саме в мові молоде покоління знаходить свою ідентичність, а також усвідомлення історичних моментів, які стали основою незалежності України. Важливою є роль літератури, пісень і усної народної творчості, які, використовуючи українську мову, укріплюють патріотичні почуття та формують глибоке розуміння національних цінностей.

В Україні, де мова є об'єктом боротьби за національну ідентичність, роль української мови у вихованні патріотизму набуває особливого значення. Відомі науковці погоджуються, що мова є основою для формування національної свідомості та патріотичних почуттів. Через збереження, вивчення та популяризацію української мови ми не лише примножуємо культурну спадщину, а й зміцнюємо патріотичні почуття, які є важливими для суспільної стійкості та розвитку нації в умовах глобалізації та зовнішніх викликів.

Відомі українські науковці підкреслюють важливість української мови як інструменту формування патріотичних почуттів у молодого покоління. Так, професор, доктор філологічних наук Оксана Забужко у своїх працях неодноразово акцентує на тому, що мова є носієм культури, а отже, і патріотизму. Вона стверджує: «Рідна мова – це не просто комунікативний інструмент, а й спосіб усвідомлення себе, своєї ідентичності, а, отже, і свого місця у світі» [9]. Вона вважає, що вивчення та популяризація української мови сприяє формуванню глибоких почуттів приналежності до нації, що, в свою чергу, стає основою для виховання патріотизму. Сергій Жадан, акцентує на літературі як важливому

складнику національної свідомості. Він зазначає: «Прочитавши українські твори, молодь не лише засвоює мову, а підґрунтя для формування своєї ідентичності, системи цінностей та патріотичних переконань» [52]. Формування національної свідомості через призму мови, літератури та історії є ефективним шляхом виховання патріота, який усвідомлює свою роль у суспільстві.

Науковці також вказують на важливість включення української мови в освітній процес. Доктор педагогічних наук Т. Романовська вважає, що мова як навчальний предмет в освіті виконує функцію не лише навчання мовленнєвим навичкам, а й формування громадянської свідомості [55]. Вона пропонує інтегрувати в навчальні програми творчість українських авторів, що підкреслює національні цінності, культуру та ідентичність, що сприятиме розвитку патріотичних почуттів у студентів. Доктор соціологічних наук Вікторія Костенко стверджує: «Мова є символом ідентичності, а її вживання формує у громадян почуття єдності, спільності мети та взаємодопомоги». У цьому контексті використання української мови в побуті, державних установах, ЗМІ є важливими чинниками виховання патріотизму, оскільки це демонструє усвідомленість громадян про свою належність до української нації.

Професор О. Богомолець у своїй статті зазначає, що «мова є дзеркалом культури, в якому відображаються цінності, традиції та історія народу» [5]. Він підкреслює, що через українську мову передається не лише лексика, а й здатність відчувати приналежність до своєї нації. Вимовлене слово є даниною поваги до минулого та зобов'язанням перед майбутніми поколіннями. Соціолог Ірина Сушко вважає, що українська мова відіграє ключову роль у вихованні патріотизму у молоді. Вона наголошує на важливості мовного середовища у формуванні світогляду молодого покоління. «Якщо підліток спілкується українською та отримує знання через українську мову, це закладає основи для його патріотичних почуттів» [15]. Вона акцентує на тому, що патріотизм треба формувати не лише через історію та географію, але й через мову, як інструмент, що об'єднує людей.

Відомий мовознавець Людмила Кононенко здобула визнання за свої роботи на тему мовної політики та культурної ідентичності. Вона стверджує, що «мова –

це не лише комунікативний засіб, але й носій культурних цінностей» [56]. На її думку, патріотизм формується через закріплення знання та визнання цінності рідної мови. На прикладах літератури, музики та фольклору Л. Кононенко демонструє, як українська мова не лише зберігає, а й популяризує культурну спадщину, формуючи позитивний імідж країни. Не менш важливим аспектом є роль держави у підтримці української мови. Політолог Павло Разумков у своєму дослідженні аналізує закони та ініціативи, спрямовані на популяризацію української мови в освіті та медіа. «З розвитком української мови, зростає ідентичність нашого народу, що безпосередньо пов'язано з формуванням його патріотичних почуттів», – зазначає він. П. Разумков підкреслює важливість мовної політики держави для ідентифікації молоді як громадян України.

Українська мова, як основний елемент культурного самовизначення, відіграє ключову роль у вихованні патріотизму в умовах Нової української школи, яка ставить перед собою завдання формування компетентної, креативної та патріотично налаштованої особистості. Українська мова у цьому контексті виступає не лише засобом спілкування, але й потужним інструментом для передачі цінностей, історії та традицій українського народу [55].

По-перше, українська мова як освітній інструмент формує патріотичний менталітет через систему викладання. Від самого раннього віку учні оволодівають мовою, засвоюють лексичний запас, який включає не лише повсякденні вирази, а й елементи національної культури, історії та фольклору. Залучення до традиційних українських літературних творів, творів професійних митців стає основою формування патріотичних почуттів. Вивчення класичної української літератури сприяє усвідомленню багатства культурної спадщини та національної ідентичності.

По-друге, мова є засобом комунікації, що об'єднує людей. В Україні, де представники різних національностей та мовних груп живуть по сусідству, українська стає мовою порозуміння та єдності. Завдяки її вивченню учні реалізують свою соціальну активність, долучаються до обговорення важливих соціально-політичних питань, що формує в них почуття відповідальності за майбутнє своєї держави. Уроки української мови стають не лише навчанням

граматики та лексики, але й майданчиком для обговорення питань патріотизму та національної свідомості.

По-третє, функціонування Нової української школи передбачає впровадження нових методик навчання, які акцентують увагу на проектній діяльності учнів. Це сприяє розвитку критичного мислення, здатності до аналізу та формування власних поглядів на рідну країну. Наприклад, проекти, присвячені українській культурі, історії, видатним особистостям, формують в учнів усвідомлення цінності української мови як частини їхнього життя, що підкреслює патріотичні почуття [56].

Виховання патріотизму в умовах війни з Росією передбачає формування у молоді почуття гордості за свою країну, її культуру та мову. Викладання української мови в школах і вишах має включати не тільки граматику та лексику, але й елементи історії, культури та традицій України. Такий підхід дозволяє учням краще розуміти важливість їхньої ідентичності та її витоків. Література та мистецтво, написані українською мовою, роблять величезний внесок у виховання патріотизму. Творчість таких класиків, як Тарас Шевченко, Іван Франко, Ліна Костенко, провадить учнів у глибину української душі, допомагаючи усвідомити історичні випробування, які пройшов народ. Сучасні письменники також відіграють важливу роль, створюючи твори, що відображають сучасну реальність війни та боротьби за незалежність [46].

В умовах війни українська мова стає ще більш необхідною для єдності нації. Проте, вона стикається з дистанційованим викликом – впливом російської мови, особливо в медіа і культурі. У цьому контексті важливою є роль держави в підтримці української мови, зокрема через законодавчі ініціативи, що сприяють її розвитку у всіх сферах суспільного життя.

У країні, що потерпає від військового конфлікту, українська мова стає не лише засобом спілкування, але й головним чинником формування патріотизму. Використання української мови в освіті, мистецтві, культурі впливає на свідомість молоді, допомагаючи їй усвідомити свою ідентичність та приналежність до великої нації. Виховання патріотизму в умовах війни з Росією – це комплексний процес, у

якому українська мова відіграє ключову роль, сприяючи єдності та стійкості нації в її боротьбі за незалежність.

Таким чином, українська мова відіграє невід'ємну роль у вихованні патріотизму, формуючи національну ідентичність, передаючи культурні цінності та укріплюючи зв'язок між поколіннями. Дослідження українських науковців вказують на те, що мова є не лише засобом спілкування, але й потужним інструментом, що формує патріотичні почуття та сприяє консолідації нації. В умовах сучасних викликів, важливо пам'ятати про значення рідної мови у процесі виховання свідомих та патріотично налаштованих громадян, які готові відстоювати інтереси своєї країни.

2.2. Діагностика рівнів патріотичної вихованості дітей молодшого шкільного віку

Здійснений нами на теоретичному рівні аналіз наукових джерел надав змогу визначити основні компоненти структури патріотичних почуттів, критерії та показники їх визначення. Патріотизм слід розглядати не як тільки як почуття, але й як значущу цінність у системі ціннісних орієнтирів суспільства та окремої людини, яка за своєю структурою є розумово-емоційним утворенням.

Базою педагогічного дослідження став Буринський міський ліцей № 2 імені Ю.М. Лавошника Буринської міської ради м. Буринь. У даному дослідженні взяли участь 40 учнів молодшого шкільного віку.

Експериментальним класом (ЕК) став 3-А клас зазначеної школи. Це власне – 20 учнів, серед яких 12 хлопчиків та 8 дівчаток. 3-Б клас являв собою контрольну групу (КГ) – 20 учнів, серед яких 13 хлопчиків та 7 дівчат. Для надійності отриманих результатів, ми організували та провели емпіричне дослідження, яке містило два етапи (констатувальний і формувальний).

На констатувальному етапі дослідження, ми практично дослідили стан сформованості патріотичної вихованості дітей молодшого шкільного віку (патріотичні почуття та патріотичні знання).

На другому, формувальному етапі дослідження, з випробуваними ЕК, була проведена система роботи з виховання патріотизму та громадянської свідомості засобами української мови.

Згідно з метою нашого дослідження, було поставлено завдання:

1. Визначити стан сформованості почуттів патріотизму та громадянської свідомості.
2. Дослідити рівень сформованості загальних патріотичних знань про Батьківщину.
3. Емпірично перевірити вплив системи роботи з виховання патріотизму та громадянської свідомості молодших школярів засобами української мови.

Для реалізації поставлених завдань нами були обрані дві стандартизовані діагностичні методики, які ми адаптували самостійно для потреб даного експерименту.

1. Методика «Незакінчені речення» (І. Скворцова, О. Федотова).

Мета: виявлення обсягу патріотичних знань дітей.

Стимульний матеріал: 13 незакінчених речень (Додаток А). Обробка та аналіз результатів

За правильну відповідь учень отримує 1 бал, за неправильний – 0 балів. Максимальна кількість балів – 13. Власне за отриманими молодшими школярами балами визначався рівень патріотичної вихованості по когнітивному компоненту:

- 11–13 балів – учень початкових класів має високий рівень знань про рідну країну;
- 7–10 балів – учень початкових класів показав середній рівень знань про рідну країну;
- 5–6 балів – рівень патріотичних знань учня початкових класів нижче середнього;
- 0–4 бала – низький рівень патріотичних знань учня початкових класів.

2. Методика «Я патріот» (Т. Маслова)

Мета та завдання даної методики:

- виявити рівень прояву інтересу дітей молодшого шкільного віку до Батьківщини» і її історії, частоту прагнень дітей, що проявляються до патріотичної діяльності;
- виявити рівень оволодіння дітьми молодшого шкільного віку практичними вміннями та навичками щодо застосування знань про Батьківщину, визначити рівень патріотичної вихованості.

Стимульний матеріал: опитувальник, який складається з 20 питань, які власне мають 3 варіанти відповіді: «так», «ні», «не впевнений» (Додаток Б).

Обробка та аналіз результатів

За кожен варіант відповіді нараховується певна кількість балів:

- «так» – 2 бали
- «не впевнений» – 1 бал
- «Немає» – 0 балів

Максимальна кількість балів – 40.

Результати підраховуються, і знаходиться сума балів за експерименту. Потім результат перекладається у відсотки, за якими визначається рівень патріотичної вихованості дітей молодшого шкільного віку за даними критеріями:

85–100% – високий рівень:

- проявляє високе почуття прихильності і шанобливе ставлення до своєї сім'ї, дому, школи;
- висловлює бажання піклуватися про інших людей;
- яскраво виявляє прагнення до патріотичної діяльності;
- цікавиться історією «малої батьківщини».

55–84% – середній рівень:

- моральні якості особистості виявляються лише під контролем вчителя;
- виявляє почуття прихильності та шанобливе ставлення до своєї сім'ї, дому;
- висловлює бажання піклуватися про інших людей.

35–54% – нижче середнього рівень:

– слабо проявляє почуття прихильності та шанобливе ставлення до своєї сім'ї, дому, школи;

– бажання піклуватися про інших людей незначне;

– недостатньо висока активність при патріотичній діяльності;

– цікавиться історією Батьківщини, але за завданням педагога.

0–34% – низький рівень:

– рідко виявляє почуття прихильності та шанобливе ставлення до своєї сім'ї, дому, школи;

– бажання піклуватися про інших людей не проявляється;

– при виконанні патріотичної діяльності проявляє млявість, інертність, історією Батьківщини не цікавиться.

Розглянувши зміст та методичний інструментарій даного емпіричного дослідження, пропонуємо розглянути його результати.

Розпочнемо із результатів випробуваних ЕК та КГ на констатувальному етапі дослідження. Спочатку, звернемо увагу на результати ЕК, за методикою «Я патріот» (Т. Маслова) (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Результати випробуваних ЕК, за методикою «Я патріот» (Т. Маслова) на констатувальному етапі дослідження

№ випробуваного	Отриманий бал (%)	Рівень сформованості патріотичних почуттів	№ випробуваного	Отриманий бал (%)	Рівень сформованості патріотичних почуттів
1	70	середній	11	27	низький
2	44	нижче середнього	12	82	середній
3	67	середній	13	76	середній

4	63	середній	14	79	середній
5	65	середній	15	75	середній
6	62	середній	16	78	середній
7	76	середній	17	77	середній
8	77	середній	18	41	нижче середнього
9	78	середній	19	78	середній
10	25	низький	20	81	середній

Згідно з таблицею 2.1, середній рівень сформованості патріотичних почуттів мають 1 молодших школярів ЕК.

Рівень нижче середнього спостерігається у 2 учнів зазначеної групи.

Низький рівень сформованості патріотичних почуттів, на констатувальному етапі дослідження, мають 2 випробуваних ЕК.

Отже, можна констатувати, що даному етапі дослідження, в ЕК переважав середній рівень сформованості патріотичних почуттів (80%).

Високий рівень був відсутній (0%).

По 10% молодших школярів мали низький та рівень нижче середнього сформованості патріотичних почуттів.

Перейдемо тепер до розгляду результатів КГ на констатувальному етапі дослідження, за методикою «Я патріот» (Т. Маслова) (табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

Результати випробуваних КГ, за методикою «Я патріот» (Т. Маслова) на констатувальному етапі дослідження

№ випробуваного	Отриманий бал (%)	Рівень сформованості патріотичних почуттів	№ випробуваного	Отриманий бал (%)	Рівень сформованості патріотичних почуттів
1	77	середній	11	27	низький

2	81	середній	12	76	середній
3	76	середній	13	79	середній
4	79	середній	14	81	середній
5	76	середній	15	75	середній
6	78	середній	16	71	середній
7	78	середній	17	79	середній
8	81	середній	18	77	середній
9	79	середній	19	78	середній
10	27	низький	20	26	низький

Згідно з таблицею 2.2., високий рівень не показав жоден з учнів.

Середній рівень сформованості патріотичних почуттів спостерігався у 17 молодших школярів КГ.

Низький рівень мали 3 випробуваних молодших школяра зазначеної групи.

Таким чином, на констатувальному етапі дослідження, у випробуваних КГ переважав середній рівень сформованості патріотичних почуттів (85%).

Високий та рівень нижче середнього – був відсутній (0%).

Низький рівень сформованості патріотичних почуттів спостерігався у 15% молодших школярів КГ.

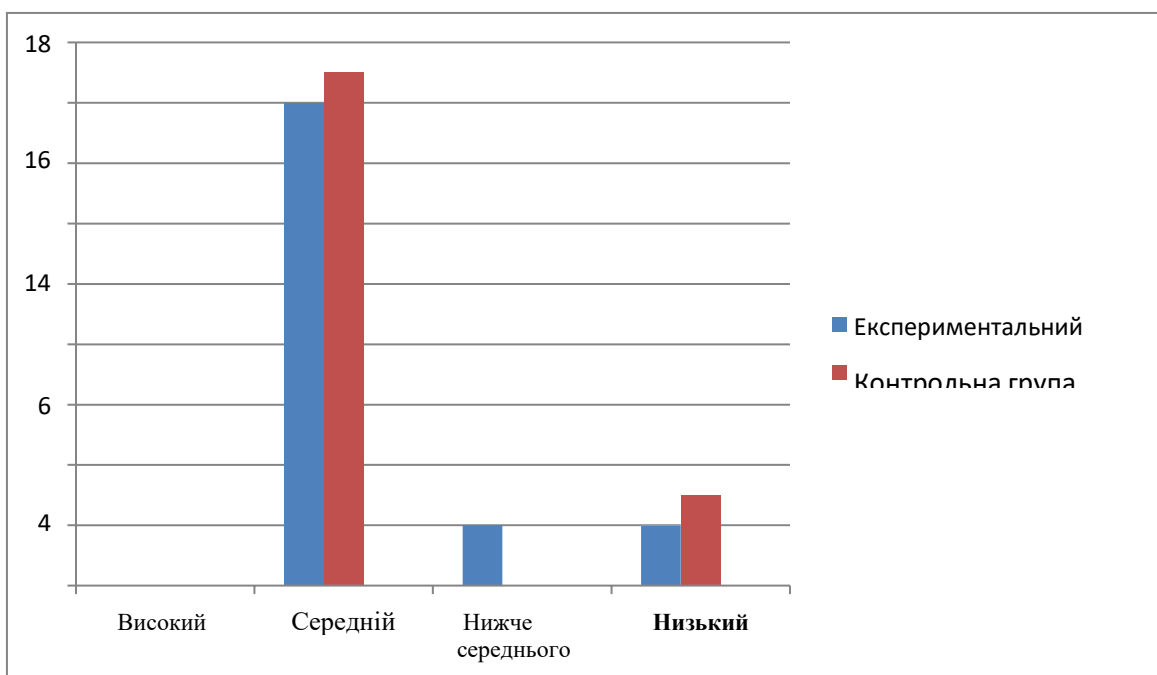

Рис. 2.1. Порівняльна характеристика сформованості патріотичних почуттів у випробуваних ЕК та КГ на констатувальному етапі дослідження

Отже, на констатувальному етапі дослідження, у молодших школярів ЕК та КГ переважав середній рівень сформованості патріотичних почуттів.

Високий рівень – відсутній у випробуваних обох груп.

Тобто, можна зробити висновок, що стан сформованості патріотичних почуттів у молодших школярів ЕК та КГ має майже однаковий рівень.

Тепер переглянемо результати молодших школярів ЕК та КГ за методикою «Незакінчені речення» (І. Скворцова, О. Федотова), на констатувальному етапі дослідження. Почнемо із результатів випробуваних ЕК (табл. 2.3).

Таблиця 2.3.

Результати діагностики молодших школярів ЕК за методикою «Незакінчені речення» (І. Скворцова, О. Федотова) на констатувальному етапі дослідження

№ випробуваного	Отриманий бал	Рівень патріотичних знань	№ випробуваного	Отриманий бал	Рівень сформованості патріотичних почуттів
1	8	середній	11	6	нижче середнього
2	5	нижче середнього		7	середній
3	8	середній	13	6	нижче середнього
4	9	середній	14	8	середній
5	6	нижче середнього	15	2	низький
6	9	середній	16	6	нижче середнього
7	8	середній	17	7	середній
8	8	середній	18	6	нижче середнього

9	8	середній	19	8	середній
10	4	низький	20	9	середній

Констатуємо, що середній рівень патріотичних знань, на констатувальному етапі дослідженні, мали 12 молодших школярів ЕК.

Рівень нижче середнього – 5 молодших школярів зазначеної групи.

Низький рівень – 3 молодших школяра ЕК на етапі первинної діагностики.

Таким чином, на констатувальному етапі дослідження, у молодших школярів ЕГ переважав середній рівень патріотичних знань (60%).

Високий рівень – повністю відсутній (0%).

Низький рівень – 15%.

Розглянемо результати діагностики молодших школярів КГ, за методикою «Незакінчені речення» (І. Скворцова, О. Федотова) на констатувальному етапі дослідження (табл. 2.4.).

Таблиця 2.4.

Результати діагностики молодших школярів КГ за методикою «Незакінчені речення» (І. Скворцова, О. Федотова) на констатувальному етапі дослідження

№ випробуваного	Отриманий бал	Рівень патріотичних знань	№ випробуваного	Отриманий бал	Рівень сформованості патріотичних почуттів
1	5	нижче середнього	11	8	середній
2	8	середній	12	8	середній
3	9	середній	13	6	нижче середнього
4	8	середній	14	8	середній
5	7	середній	15	1	низький
6	9	середній	16	5	нижче середнього

7	8	середній	17	2	низький
8	8	середній	18	7	середній
9	8	середній	19	9	середній
10	9	середній	20	9	середній

Так, середній рівень патріотичних знань спостерігався, на констатувальному етапі дослідження, у 15 молодших школярів КГ.

Рівень нижче середнього показали 3 молодших школяра зазначеної групи.

2 молодших школяра КГ мали низькі показники патріотичних знань.

Отже, у випробуваній КГ, на констатувальному етапі дослідження, переважав середній рівень патріотичних знань (75%).

Високий рівень був відсутній (0%).

Низький рівень – 10%.

Порівняємо результати ЕК та КГ, методикою «Незакінчені речення» (О. Федотова, І. Скворцова) (рис. 2.2).

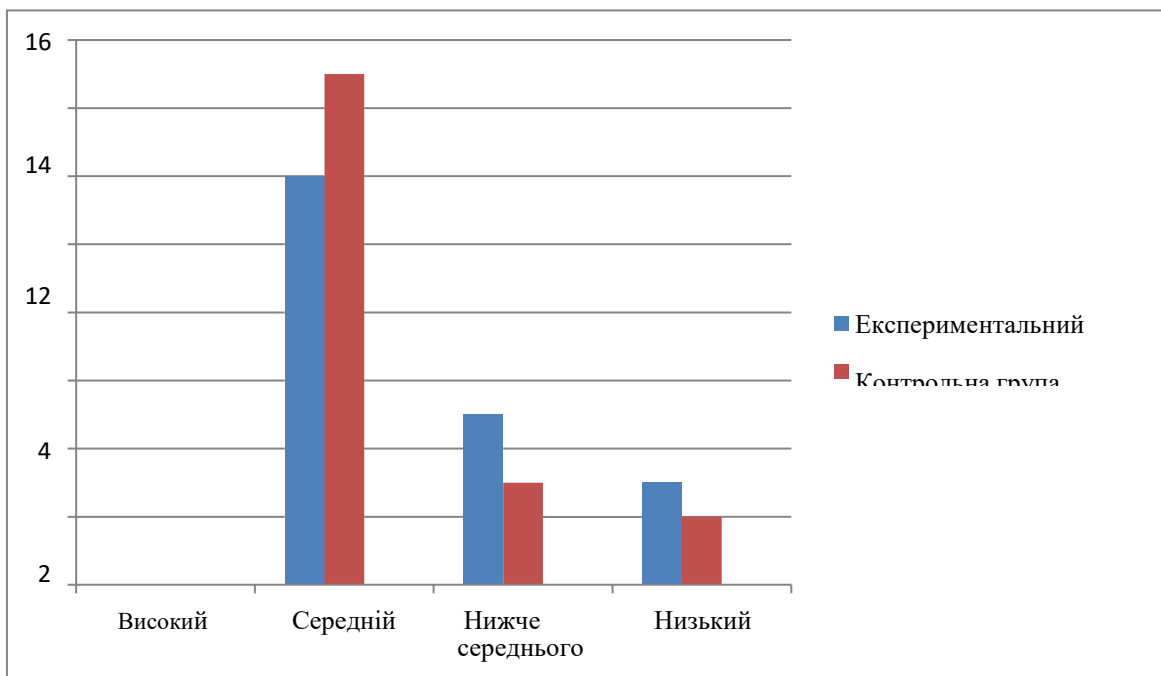

Рис. 2.2. Порівняльна характеристика сформованості патріотичних знань молодших школярів ЕК та КГ на констатувальному етапі дослідження

Таким чином, у молодших школярів ЕК та КГ на констатувальному етапі дослідження, переважають середні показники патріотичних знань. Власне незважаючи на те, що тенденція до низького та нижче середнього рівня у молодших школярів КГ була нижче, ніж у молодших школярів ЕК, а до середнього рівня вища, не можна казати про значні відмінності між результатами випробуваних ЕК та КГ щодо їх патріотичних знань, на констатувальному етапі дослідження.

Таким чином, на констатувальному етапі дослідження, у молодших школярів ЕК та КГ переважали середні показники сформованості патріотичних почуттів та середній рівень патріотичних знань.

2.3. Перебіг і результати формувального етапу дослідження

Для продуктивного національно-патріотичного виховання молодших школярів, обов'язково необхідно дотримуватися окремих педагогічних умов. Це стосується й виховання патріотизму та громадянської свідомості учнів початкових класів засобами української мови. Звернемо увагу на методичний аспект зазначеного питання та розкриємо практичний зміст нашого формувального етапу експерименту.

Для успішного виховання патріотизму та громадянської свідомості молодших школярів необхідно створити певні педагогічні умови. Серед них є:

1. *Інтеграція предметів.* Використання української мови в межах різних навчальних предметів, що допомагає закріпити знання про культуру, історію та традиції українського народу.

2. *Творчі проекти.* Організація проектів, завдання яких полягають у дослідженні українських традицій або визначних подій у історії країни. Це дозволяє дітям молодшого шкільного віку вчитися роботи в команді і формувати відчуття патріотизму через практичні проекти.

3. *Емоційне навчання.* Включення в навчальний процес елементів емоційного виховання, які спонукають учнів початкових класів до усвідомлення своєї ідентичності та гордості за власну країну.

4. *Співпраця з батьками молодших школярів.* Активна залученість родини дітей молодшого шкільного віку у виховні заходи сприяє збагаченню патріотичного контексту.

Розглянемо кожен з них більш детально.

1. *Інтеграція предметів.* Однією з основних цілей інтеграції предметів є формування цілісного бачення світу, де кожен навчальний аспект взаємодіє з іншими, створюючи сприятливі умови для глибшого розуміння предметів. Наприклад, у процесі вивчення української мови учні молодших класів можуть досліджувати тексти, які містять елементи української народної творчості, історії, географії та мистецтва. Це дозволяє не лише покращити мовні навички, а й

розширити кругозір дітей, ознайомити їх із культурними надбаннями рідного народу.

Включення елементів національно-патріотичного виховання в навчання може реалізовуватися через різноманітні проекти, дослідження, тематичні уроки, де акцент робиться на важливість рідної мови і культури. Наприклад, під час уроків літератури можна знайомити учнів з творчістю українських письменників, які описують історію та побут свого часу, що спонукає дітей до осмислення ролі своїх предків в історії України. Також, використання ігор, пісень та творчих завдань допомагає дітям сприймати навчання не лише як обов'язок, але й як цікаве заняття, що спонукає до глибшого занурення в українську культуру.

Завдяки інтеграції навчальних предметів, молодші школярі можуть розуміти, як різні галузі знань переплітаються в одне ціле. Наприклад, вивчаючи географію, діти молодшого шкільного віку ознайомлюються з природними ресурсами України, а на уроках історії можуть досліджувати вплив географічного розташування на розвиток культури та суспільства. Це створює багатогранне уявлення про рідну країну, її надбання і проблеми. На жаль, на сучасному етапі розвитку освітньої системи в Україні ще існує низка викликів, пов'язаних із реалізацією інтеграції предметів. Необхідно створювати методичні рекомендації для педагогів, які б сприяли більш усвідомленому підходу до національно-патріотичного виховання, а також заохочувати інноваційні підходи до викладання.

2. Творчі проекти. Педагогічні проекти створюють умови для активного навчання та більш глибокого розуміння теми. У випадку виховання патріотизму та громадянської свідомості молодших школярів, творчі проекти можуть бути спрямовані на вивчення українських традицій, таких як обряди, свята, фольклор, а також на дослідження значних історичних подій, які вплинули на формування української нації. Це дозволяє дітям молодшого шкільного віку відчувати єдність з культурою своєї країни. Для того щоб максимально ефективно реалізувати творчі проекти, необхідно правильно організувати їх виконання. Це може включати кілька етапів:

– вибір теми проекту: Важливо, щоб тема була цікавою та значущою для молодших школярів. Це можуть бути, наприклад, дослідження українських фольклорних казок, традиційних ремесел або ж великих історичних постатей та подій;

– формування команд. Робота в групах допомагає дітям молодшого шкільного віку навчитися співпрацювати, розподіляти обов'язки і поважати думки інших. Командний підхід підкреслює важливість колективної роботи для досягнення загальної мети;

– дослідження. На даному етапі молодші школярі можуть проводити опитування, збирати інформацію, досліджувати архівні матеріали, звертатися до бібліотеки, інтерв'ювати дорослих та представників громади. Таке активне залучення сприяє розвитку критичного мислення;

– презентація результатів. Завершальним етапом проекту є представлення отриманих результатів. Це може бути виставка, відеоролик або театралізоване дійство. Презентація результатів не лише концентрує увагу на досягненнях команди, але й моделює усвідомлення важливості вивченого матеріалу.

Залучення молодших школярів до проектної діяльності дозволяє формувати у них почуття патріотизму не лише через теоретичні знання, але і через практичний досвід. Коли молодші школярі дізнаються про значення конкретної традиції або історичної події, вони починають усвідомлювати свою приналежність до нації, що веде до формування глибокого почуття гордості за свою країну. Окрім того, участь у таких проектах дозволяє дітям молодшого шкільного віку пережити емоційний зв'язок з матеріалом, який вони досліджують.

3. Емоційне навчання. Емоційне навчання охоплює процеси, які сприяють розвитку емоційної інтелектуальності, тобто здатності усвідомлювати, розуміти та регулювати свої емоції, а також емоції інших людей. Для учнів початкових класів, це особливо важливо, адже молодший шкільний вік років є критичним для формування основні емоційних реакцій та соціальних зв'язків. Включення елементів емоційного виховання в навчальний процес здатне сприяти формуванню патріотичних почуттів, активізуючи емоційний досвід, пов'язаний з культурною

спадщиною, традиціями та історією країни. Виховання патріотизму в рамках емоційного навчання включає в себе різноманітні підходи та практики. По-перше, важливо створити позитивну емоційну атмосферу у класі, де учні початкових класів можуть відкрито обговорювати свої емоції та почуття, пов'язані з національною ідентичністю. Наприклад, педагог може організувати заняття, де молодші школярі діляться своєю думкою про те, що для них значить бути українцем або чому вони пишаються своєю країною. Такі обговорення можуть стати майданчиком для усвідомлення власної ідентичності. По-друге, важливо залучати учнів початкових класів до активних форм навчання, які спонукають до емоційного переживання. Це можуть бути творчі завдання: малювання патріотичних плакатів, виступи на тему їхніх улюблених національних героїв, участь у конкурсах, присвячених українській культурі.

Крім уроків, важливо акцентувати увагу на позакласній діяльності. Наприклад, однією з найбільш ефективних форм є різноманітні гуртки, в яких молодші школярі можуть зануритися в культуру своєї країни через музику, танці або театральні вистави. Це не тільки дозволяє учням початкових класів отримати емоційний досвід, але й формує почуття колективізму, тобто усвідомлення своїх громадянських обов'язків та значення спільноти.

4. Співпраця з батьками молодших школярів є одним з найважливіших аспектів процесу виховання патріотизму та громадянської свідомості дітей, оскільки вона забезпечує цілісність виховного середовища. Перш за все, варто зазначити, що батьки є першими вчителями своїх дітей. Вони формують базові уявлення про світ, культуру, традиції та цінності. Активна залученість родини у виховні заходи, організовані ЗЗСО, сприяє не лише розвитку патріотичних почуттів, але й формуванню більш глибокого розуміння громадянської відповідальності. Такі заходи, як святкування державних свят, екскурсії до історичних місць, участь в акціях на підтримку державності, стають можливістю для сімейного спілкування на теми, що формують національну ідентичність.

Системна взаємодія між ЗЗСО та родиною молодших школярів є необхідною умовою для цілеспрямованого формування патріотизму. Педагоги можуть

запроваджувати у навчальний процес елементи, які заохочують батьків до активної участі: організація батьківських зборів, конкурсів, де батьки мають можливість демонструвати свої знання про історію та культуру України. Залучення батьків до навчального процесу не лише збагачує патріотичний контекст, але й сприяє встановленню довірливих і відкритих відносин між учнями, їх родинами та педагогами. Батьки, які активно беруть участь у шкільному житті, стають яскравими прикладами для своїх дітей, передаючи через свої дії важливість національних цінностей.

Сімейне виховання патріотизму повинно бути спрямоване на формування у молодших школярів почуття гордості за власну країну. Це можуть бути бесіди про історію України, розповіді про видатних особистостей, які зробили внесок у розвиток держави, а також пробудження інтересу до традицій і культурних надбань свого народу. Важливим є також забезпечення якісного дозвілля, яке буде пов'язане з патріотичними темами: художні вистави, перегляд фільмів, книги про історію та культуру України.

Зважаючи на зазначені педагогічні умови, нами була розроблена та впроваджена окрема система роботи з виховання патріотизму та громадянської свідомості молодших школярів засобами української мови – формувальний етап нашого дослідження.

Для виконання першої педагогічної умови на уроках української мови було запроваджено теми, пов'язані з видатними постатями української історії. Наприклад, вивчаючи поезію Тараса Шевченка, молодші школярі дізнавалися не лише про його творчість, а й про його роль у боротьбі за свободу України. Обговорюючи вірші, діти молодшого віку аналізували патріотичні мотиви, а також дізнавалися про події, що їх надихнули. Уроки були побудовані у форматі проєктів, де учні молодших класів досліджували історичні події та готували усні виступи, або творчі роботи в українській літературній традиції.

Наведемо приклади уроків, які були побудовані на основі вивчення української мови та історії через призму видатних постатей:

Урок про Тараса Шевченка: «Шевченко – поет і борець»

Тематика: Поетична творчість Тараса Шевченка, його внесок у національне відродження.

Проект: Учні діляться на групи та кожна група досліджує окремий вірш Шевченка, аналізуючи патріотичні мотиви та історичний контекст. Наприкінці уроку учні презентують свої знахідки і обговорюють, як вірші Шевченка надихали українців.

Урок про Леоніда Каденюка: «Космос і Україна»

Тематика: Перший український космонавт та його місія.

Проект: Учні молодших класів збирають інформацію про космос і досліджують місію Каденюка, складають презентації, малюють ілюстрації його польоту в космос та створюють плакати з висловленнями Каденюка про любов до Батьківщини.

Урок про Івана Франка: «Народна мудрість у творах Франка»

Тематика: Роль Івана Франка в українській літературі та його культурна спадщина.

Проект: Учні обирають казки або легенди, використані у творах Франка, аналізують їх значення і зв'язок із сучасністю. На фіналі діти можуть представити свої інтерпретації цих історій через театралізацію або малюнки.

Урок на тему «Голодомор: пам'ять та уроки історії»

Тематика: Голодомор в Україні як урок національної пам'яті.

Проект: молодші школярі досліджують інформацію про Голодомор, складають інформаційні буклети, готують усні доповіді про його наслідки і вшанування пам'яті жертв. Можна організувати акцію пам'яті, де діти запалюють свічки або малюють символічні малюнки.

Урок про Олену Телігу: «Поетеса у боротьбі за незалежність».

Тематика: Життя і творчість Олени Теліги, її внесок у боротьбу за свободу.

Проект: молодші школярі обирають вірші, написані Оленою Телігою, аналізують їх зміст і патріотичні мотиви, обговорюють її біографію та долю. В кінці уроку можна представити композиції – виступи-вікторини про її життя.

Взаємозв'язок української мови з мистецтвом був реалізований через творчі активності: малювання, створення колажів, виконання пісень. Наведемо приклади таких уроків української мови, які включають творчі активності:

- урок малювання за мотивами літературних творів. Учні читають уривки з українських казок або поезії (наприклад, твори Тараса Шевченка, Лесі Українки). Після прочитання вони малюють ілюстрації до своїх улюблених моментів з текстів. Учні можуть презентувати свої малюнки, розповідаючи про те, чому вони обрали саме ці фрагменти;

- створення колажу «Світ української культури». Молодші школярі збирають різноманітні матеріали (журнали, газети, фотографії) та створюють колаж, що відображає традиції, обряди, народні свята України. Після завершення колажу, учні можуть написати невеличкі описи кожного з елементів та представити роботи класу;

- виконання українських пісень. Учні обирають українські народні пісні або сучасні композиції (наприклад, відомі пісні ТНМК, Океан Ельзи) та готують їх виконання. Під час підготовки учні можуть дослідити значення слів, тематику пісні і обговорити, чому вона важлива для української культури. Концерт може закінчитися обговоренням про емоції, які викликала музика, та враженнями від виконання;

- поетичний вечір. Молодші школярі створюють свої поезії на основі тем, пов'язаних з українською культурою або природою. Після написання поезій вони організують поетичний вечір, на якому читають свої твори, а також можуть використовувати музичний супровід або фонографічні звуки;

- сценічне втілення українських казок. Учні початкових класів обирають українську казку та готують її сценічне втілення, створюючи костюми та декорації. Під час підготовки вони аналізують текст, вивчають його мовні особливості та обговорюють персонажів, мотиви, мораль казки.

Для виконання другої педагогічної умови, а саме організації та проведенні творчих проектів на уроках української було зроблено наступне:

Проект «Герої нашого часу»:

Молодші школярі досліджують та готують презентації про видатних українців, які зробили значний внесок у розвиток країни (наприклад, Тарас Шевченко, Леся Українка, сучасні герої). Учні можуть створити плакати, написати вірші або розповіді про цих осіб, а потім презентувати свої роботи класу.

Проект «Свята та обряди України»:

Молодші школярі досліджують різні українські свята (Різдво, Великдень, Івана Купала тощо) та обряди, пов'язані з ними. Кожен учень або група учнів може підготувати розповідь про конкретне свято, його традиції, приготувати відповідні страви або створити колективний малюнок, відтворюючи елементи свята.

Проект «Українська народна творчість»:

Учні початкових класів досліджують український фольклор, включаючи казки, легенди, колядки та щедрівки. Вони можуть створити відео або мультимедійну виставку, де розповідають про обрані твори, а також перетворити їх у театралізовані вистави або музичні номери.

Проект «Моя рідна земля»:

Молодші школярі досліджують культуру та традиції рідного краю. Вони можуть збирати інформацію, фотографії та інтерв'ю з місцевими жителями про їхнє життя, традиції, ремесла. Добуті матеріали можна презентувати у вигляді книжок або виставок у класі.

Проект «Моя сім'я – моя гордість»:

Учні складають родинні дерева, досліджують історії своїх бабусь і дідусів, вивчають їхнє життя під час важливих історичних подій в Україні. Цей проект сприяє розвитку особистих зв'язків учнів з історією їхньої родини та країни.

Проект «Калейдоскоп українських традицій»:

Клас може створити куточок, де молодші школярі представлять різноманітні українські традиції. Вони можуть підготувати матеріали про традиційний одяг, музику, танці та обряди, а також продемонструвати свої досягнення через майстер-класи.

Організація та проведення уроків української мови в контексті емоційного виховання та формування патріотизму в молодших школярів вимагали інтеграції різноманітних методів та форм роботи.

1. Визначення мети та завдань

Мета: формування патріотичних почуттів і ціннісного ставлення до рідної мови, культури та історії України через емоційне виховання.

Завдання:

- розвивати мовленнєві навички у дітей;
- створювати позитивну емоційну атмосферу на уроці;
- виховувати любов до рідної мови та України;
- формувати уявлення про національні символи, традиції, спадщину.

2. Вибір теми уроку

Тематика уроків була пов'язана з українськими народними творами, історією, культурними традиціями. Приклади тем:

«Рідна мова – це серце народу».

«Наші традиції: що нам дорогого дала Україна?».

«Символи України: від знання до любові».

3. Організація уроку

Попередня підготовка

Матеріали: підготувати плани, тексти, мультимедійні ресурси (відео, презентації), ілюстрації.

Атмосфера: оформити клас у національному стилі (прапор України, вишиванки).

Вступна частина (5-10 хвилин)

Привітання: Вітання учнів на українській мові.

Емоційний заряд: Провести коротку гру або вправу на підвищення настрою (можна використовувати патріотичні пісні чи вірші).

Основна частина (20-30 хвилин)

Читання та обговорення тексту:

Обрати твір українського автора (наприклад, вірші Т. Шевченка або Лесі Українки) з патріотичним змістом.

Обговорити значення прочитаного, запитати учнів, які емоції вони відчували під час читання, що означає для них рідна мова.

Групова робота:

Розділити учнів на групи і запропонувати створити плакати на патріотичну тематику (символи України, традиції).

Презентація плакатів, обговорення.

Творча діяльність:

Нехай молодші школярі напишуть короткий твір або малюнок на тему «Я люблю свою Україну».

Організувати конкурс на найкращу роботу з обговоренням у класі.

4. Заключна частина (5-10 хвилин)

Рефлексія: обговорити, що нового дізналися, як змінилися емоції в процесі уроку.

Домашнє завдання: Написати листа українському герою (історичному чи сучасному), в якому висловити свої почуття та вдячність.

5. Оцінювання

Оцінювання може бути не тільки формальним (по бали), а й емоційним – обговорення, як учні почувалися після уроку.

6. Рекомендації

- використовувати ігрові технології, елементи театралізації;
- організувати екскурсії до музеїв, знайомити з видатними українцями;
- проводити години спілкування на патріотичні теми.

Такі уроки не лише сприяють вивченню української мови, але й формують у молодших школярів почуття патріотизму, любові до рідної країни та її культури.

Співпраця з батьками молодших школярів є невід'ємною частиною виховання патріотизму та громадянської свідомості. Ось основні етапи організації та проведення таких уроків.

1. Визначення мети та завдань уроку

Мета: розвинути почуття патріотизму, формувати громадянську свідомість учнів через вивчення рідної мови, культури та історії України.

Завдання:

- ознайомити учнів з українською мовою як частиною національної ідентичності;
- розвинути навички читання, письма та усного мовлення українською мовою;
- поглибити знання про українську культуру, літературу та традиції.

2. Залучення батьків

Інформаційні збори: провести збори батьків, аби ознайомити їх з метою уроків та важливістю їхньої участі.

Спільні проекти: Запропонувати батькам долучитися до спільних уроків або творчих проектів, наприклад, створення художніх творів або виставок на патріотичну тематику.

Домашні завдання: Залучати батьків до виконання домашніх завдань, де їхні діти можуть розповідати про сімейні історії, пов'язані з Україною.

3. Тематика уроків

Вивчення творів українських авторів, які прославляють Батьківщину (Тарас Шевченко, Ліна Костенко і т.д.).

Культура і традиції: Заняття, на яких молодші школярі вивчають українські традиції, пісні, танці, обряди.

Сучасність України: уроки, що присвячені сучасним досягненням України, видатним особистостям та культурним подіям.

4. Використання інтерактивних методів

Групова робота: сформувати групи для обговорення патріотичних творів або виглядати новини з України.

Дослідження: запропонувати молодшим школярам провести з родинами дослідження на тему сімейних історій, пов'язаних з Україною.

Використання мультимедіа: залучити відео, презентації, слайди про видатні місця України, традиції та свята.

5. Проведення виховних заходів

Конкурси: Організувати конкурси на кращий твір, малюнок чи відео на патріотичну тематику.

Тематичні вечірки: Провести святкову подію, де молодші школярі можуть продемонструвати свої навички через виставу, музику чи танець.

6. Оцінювання результатів

Опитування: провести анкетування серед учнів і батьків для оцінки їхніх вражень від уроків.

Зворотній зв'язок: Обговорювати результати уроків і спільних проєктів на батьківських зборах.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Мова – це не лише засіб спілкування, це відображення світогляду, цінностей та традицій народу. Вона здатна формувати вектор патріотичних почуттів, допомагаючи усвідомити зв'язок між минулим, сучасністю і майбутнім країни. В умовах глобалізації та інтеграції в європейський простір українська мова виступає як символ незалежності та єдності. Через мову передаються не лише знання, а й емоційний контекст, що укорінює любов до Батьківщини. Виховання патріотизму через мову є інтегральною частиною національної освіти, адже саме в мові молоде покоління знаходить свою ідентичність, а також усвідомлення історичних моментів, які стали основою незалежності України.

Відомі українські науковці підкреслюють важливість української мови як інструменту формування патріотичних почуттів у молодого покоління. Так, професор, доктор філологічних наук О. Забужко у своїх працях неодноразово акцентує на тому, що мова є носієм культури, а отже, і патріотизму. О. Богомолець у своїй статті зазначає, що «мова є дзеркалом культури, в якому відображаються цінності, традиції та історія народу». Він підкреслює, що через українську мову передається не лише лексика, а й здатність відчувати приналежність до своєї нації. Вимовлене слово є даниною поваги до минулого та зобов'язанням перед майбутніми поколіннями.

Українська мова, як основний елемент культурного самовизначення, відіграє ключову роль у вихованні патріотизму в умовах Нової української школи, яка ставить перед собою завдання формування компетентної, креативної та патріотично налаштованої особистості. Українська мова у цьому контексті виступає не лише засобом спілкування, але й потужним інструментом для передачі цінностей, історії та традицій українського народу.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження ролі української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості дозволили сформулювати такі положення.

1. На основі аналізу наукових праць і джерельної бази вивчено та обґрунтовано теоретичні засади й чинники виховання патріотизму та громадянської свідомості, удосконалено термінологічно-понятійний апарат дослідження.

На даному етапі українське суспільство висловлює тривогу у зв'язку з нестабільною економікою, необхідністю створення ефективних ринкових механізмів, а також наслідками пандемії коронавірусу та війни з Росією. Ці виклики призводять до руйнування багатьох соціальних зв'язків і зниження моральних норм у найбільшій частині українського населення. Виховання справжнього українського патріота є однією з ключових проблем для держави. Патріотизм не є чимось абстрактним; він формується на основі любові до батьків, друзів і близьких. Діти не з'являються на світ з уже сформованими почуттями любові чи патріотизму. Це почуття їм повинні прищепити дорослі, які завжди поруч, у першу чергу, своїми вчинками. Незважаючи на актуальність та очевидність даного феномену, наукова верифікація поняття «патріотизм» має свої особливості та різні контури. У своїй сутнісній характеристиці, «патріотизм» прийнято трактувати як особливе, емоційно забарвлене ставлення до Батьківщини, виражене через любов до неї, прагнення діяти в ім'я її блага, готовність до самопожертви заради її інтересів.

Патріотизм відображає взаємозв'язок між людьми не лише в певний історичний момент, але й між різними поколіннями. Він є рефлексією соціальної системи, що базується на усвідомленні власного минулого, теперішнього та майбутнього. Сутність патріотизму проявляється не лише в розумінні його розвитку від об'єкта до свідомості, а й у визначенні його ролі в соціальній системі. Як елемент суспільної свідомості, патріотизм виконує не лише пасивну функцію, відображаючи певні аспекти соціальної системи, але й активну роль, будучи важливим складником соціальної діяльності. Він слугує стимулятором та регулятором конкретних секторів соціальної практики. На прояв патріотичних

почуттів та настроїв значно впливають повсякденні умови життя людини, передусім економічні обставини, в яких вона живе. Так, низький рівень життя, маргіналізація – розвивають в суспільстві нігілізм, невдоволення, апатію, радикальні, навпаки – антипатріотичні настрої.

Особливо важливо зосередитися на ризиках, пов'язаних з українським патріотизмом та патріотичним вихованням. При недбалому та поверхневому підході до цього процесу можуть виникнути прояви радикальних ідей та настроїв. На відміну від радикальних проявів, український патріотизм перешкоджає розвитку нацизму. Патріотизм завжди орієнтований на культивування та власне відтворення всього «свого» ... і не важливо, це – етнічний або громадянський патріотизм. Патріотизм виключає протиставлення, агресію, поняття «чуже». Основною рисою патріотизму є розвиток поваги до інших країн, народів та їхніх культур.

2. Розглянуто проблему виховання патріотизму та громадянської свідомості в авторських школах українських педагогів.

Виховання патріотичної свідомості, почуттів і переконань тісно пов'язане з розвитком розумових, моральних, трудових, ідейних, естетичних та емоційних аспектів особистості. Патріотичне виховання пронизує духовне життя і впливає на всі сфери пізнання, діяльності, прагнень, а також на те, що людина цінує чи відкидає. Патріотизм, як активне спрямування свідомості, волі та почуттів, є єдністю думок і дій, і його нерозривно пов'язаною з освіченістю, етичною, естетичною і емоційною культурою, стійким світоглядом і творчою працею, зазначає В. Сухомлинський. Власне система виховання В. Сухомлинського орієнтована на формування патріотичних почуттів у молодого покоління шляхом використання різноманітних словесних та практичних методів. Ці засоби спрямовані на створення єдності свідомості, переконань та поведінки, а також на накопичення практичного соціального досвіду учнів. Патріотичне виховання завжди було важливим завданням школи, адже саме в дитячому і юнацькому віці найбільш сприятливі умови для розвитку любові до рідної країни. Це виховання розглядається як поступовий та безперервний процес формування в учнів почуття

любові до Батьківщини. За переконанням В. Сухомлинського, у молодості відбувається друге народження людини як свідомого громадянина та патріота.

У своїх працях «Духовний світ школяра» та «Народження громадянина» В. Сухомлинський змалював ідеал активного громадянина-патріота, для якого характерними є такі риси, як відданість рідній землі і народу, почуття обов'язку перед ними, любов до рідної мови, повага до старших, турбота про батьків, бережливе ставлення до природи, доброта та працьовитість. В цих творах він розкриває конкретні принципи, істини, повчання та рекомендації.

Виховання патріотизму та активної громадянської позиції у молодого покоління є завданням загальнонаціонального масштабу, адже патріотизм покликаний сприяти духовному відродженню нації та формуванню громадянського суспільства в Україні. О. Захаренко вважав, що суть виховної роботи полягає не лише у бесідах із дитиною чи прямому впливі на неї, а в організації її життя. «Рідна земля, домівка, сім'я – це ті цінності, що формують гідність людини, її прагнення до свободи, патріотизм і громадянськість».

І. Ткаченко, як один із новаторів та видатних педагогів України, вважав трудову підготовку важливим елементом формування всебічно розвинутої та патріотично налаштованої особистості. В. Сухомлинський надзвичайно високо оцінював його педагогічну діяльність, стверджуючи, що справжній народний учитель зуміє «запалити серця людей». І. Ткаченко підтримував погляди В. Сухомлинського про те, що патріотизм формується через віддану працю на благо Батьківщини, вважаючи суспільно корисну працю потужним виховним фактором. У його методах така праця становить основну частину гармонійного розвитку особистості, адже в ній людина стверджує себе як громадянина, активно залученого до суспільного життя.

3. Визначено роль української мови у вихованні патріотизму та громадянської свідомості.

У сучасному світі ідентичність нації визначається не лише культурними та історичними аспектами, але й мовою. У цьому контексті роль української мови у вихованні патріотизму набуває особливого значення. Мова є не просто засобом

спілкування, а відображенням світогляду, цінностей та традицій народу. Вона має здатність формувати патріотичні почуття, допомагаючи усвідомити зв'язок між минулим, сучасним та майбутнім країни. В умовах глобалізації та інтеграції в європейський простір українська мова виступає як символ незалежності та єдності нації.

В Україні, де мова є об'єктом боротьби за національну ідентичність, роль української мови у вихованні патріотизму набуває особливого значення. Відомі науковці погоджуються, що мова є основою для формування національної свідомості та патріотичних почуттів. Через збереження, вивчення та популяризацію української мови ми не лише примножуємо культурну спадщину, а й зміцнюємо патріотичні почуття, які є важливими для суспільної стійкості та розвитку нації в умовах глобалізації та зовнішніх викликів.

Відомий мовознавець Л. Кононенко здобула визнання за свої роботи на тему мовної політики та культурної ідентичності. Вона стверджує, що «мова – це не лише комунікативний засіб, але й носій культурних цінностей». На її думку, патріотизм формується через закріплення знання та визнання цінності рідної мови. На прикладах літератури, музики та фольклору Л. Кононенко демонструє, як українська мова не лише зберігає, а й популяризує культурну спадщину, формуючи позитивний імідж країни.

Українська мова, як основний елемент культурного самовизначення, відіграє ключову роль у вихованні патріотизму в умовах Нової української школи, яка ставить перед собою завдання формування компетентної, креативної та патріотично налаштованої особистості. Українська мова у цьому контексті виступає не лише засобом спілкування, але й потужним інструментом для передачі цінностей, історії та традицій українського народу. По-перше, українська мова як освітній інструмент формує патріотичний менталітет через систему викладання. Від самого раннього віку учні оволодівають мовою, засвоюють лексичний запас, який включає не лише повсякденні вирази, а й елементи національної культури, історії та фольклору. По-друге, мова є засобом комунікації, що об'єднує людей. В Україні, де представники різних національностей та мовних груп живуть по

сусідству, українська стає мовою порозуміння та єдності. Завдяки її вивченню учні реалізують свою соціальну активність, долучаються до обговорення важливих соціально-політичних питань, що формує в них почуття відповідальності за майбутнє своєї держави. Уроки української мови стають не лише навчанням граматики та лексики, але й майданчиком для обговорення питань патріотизму та національної свідомості.

Виховання патріотизму в умовах війни з Росією передбачає формування у молоді почуття гордості за свою країну, її культуру та мову. Викладання української мови в школах і вишах має включати не тільки граматику та лексику, але й елементи історії, культури та традицій України. Такий підхід дозволяє учням краще розуміти важливість їхньої ідентичності та її витоків. Література та мистецтво, написані українською мовою, роблять величезний внесок у виховання патріотизму. Творчість таких класиків, як Іван Франко, Тарас Шевченко, Ліна Костенко, провадить учнів у глибину української душі, допомагаючи усвідомити історичні випробування, які пройшов український народ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабічев О. І., Котенєва І. С. Сучасні організаційно-педагогічні основи патріотичного виховання студентської молоді. Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Педагогічні науки. 2015. № 7. Ч. II. С. 49-53.

2. Безлюдна Н. Особливості національно-патріотичного виховання молодших школярів в умовах воєнного стану. Збірник наукових праць «Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи». 2022. URL: <http://ppsh.udpu.edu.ua/article/view/268057> (дата звернення: 03.06.2024).

3. Бех І. Д., Чорна К. І. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ, 2014. 29 с.

4. Бех І. Д. Виховання особистості: навч. метод, посіб.: У 2 кн. Кн. 2. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. К.: Либідь, 2003. 342 с.
5. Білополий В. В., Руденко С. Г. Патріотизм як складова процесу консолідації української нації. Вісник ПДАБА. 2008. № 8. С. 22-26.
6. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ: Фенікс, 2022. 64 с.
7. Бондаренко Н. В. Ситуаційні вправи на уроках української мови. Українська мова і література в школі. 2017. № 2. С. 4-6.
8. Вітковська С. Україна – єдина країна. Початкова освіта. 2014. № 15. С. 8-12.
9. Виховання громадянина-патріота в умовах реалізації завдань концепції «Нова українська школа» : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конференції, присвяченої 145-й річниці від дня народження Г. Ващенко, 15.03.2023 / уклад. О. Е. Жосан. Кропивницький : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2023. 286 с.
10. Виховуємо патріотів. URL: <http://kyiv-oblosvita.gov.ua/poradi/2-uncategorised/3596-vikhovuemo-patriotiv> (дата звернення: 13.06.2024).
11. Власова Н. Ф. Концептуальні ідеї патріотичного виховання в системі освіти. Електронний збірник наукових праць Запорізької обласної академії післядипломної педагогічної освіти. Випуск № 4. URL: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp4/vyhovanna/vlasova.pdf (дата звернення: 03.06.2024).
12. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. посіб. 4-те вид., стереотип. Київ : Академвидав, 2012. 616 с.
13. Волошина Н. М. Теоретико-методологічні аспекти ества і структури патріотизму суспільства. Гілея (науковий вісник): зб. наук. Праць. К., 2009. Вип. 21. С. 177-181.

14. Годованець О. Патріотизм на виріст, або звідки починається Батьківщина для українських дітей. URL: <http://ua.glavred.info/archive/2008/09/11/102913-8.html> (дата звернення: 23.06.2024).

15. Головчук С. Ю. Патріотичне виховання молоді в умовах розбудови українського суспільства. Імперативи розвитку України в умовах глобалізації: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 черв. 2009 р. Чернігів, 2009. С. 166–168.

16. Гула Р. В. Патріотизм в Україні: сучасний стан, погляд у майбутнє. URL: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_6_2013/03.pdf (дата звернення: 04.07.2024).

17. Державний стандарт початкової освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 23.06.2024).

18. Добровольська Л. Н., Чорновіл В. О. Національно-патріотичне виховання молодших школярів – пріоритетний напрям діяльності педагогів: Навчально-методичний посібник. Черкаси: Видавництво комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради», 2016. 140 с.

19. Єршова Л. Трансформація виховного ідеалу в Україні (XIX – початок ХХ століття). Київський, Одеський, Харківський навчальні округи: Монографія. Житомир : Вид. Євенок О. О., 2015. 642 с.

20. Загальна педагогіка. Лекції : навч.-метод. посібник для здобув. вищ. освіти першого (бакалаврського) рівня та освітньо-професійного ступеня фахового молодшого бакалавра / уклад. : О. Бабакіна та ін.; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків, 2022. 317 с.

21. Зайченко І. В. Педагогіка: навч. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закл. Київ : Освіта України, 2006. 528 с.

22. Зубцова Ю. Є. Формування патріотичних якостей молодших школярів у взаємодії школи та сім'ї: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2012. 20 с.

23. Іванко А. Б. Освітня діяльність та педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка. Кіровоград: ПП Поліграф-Терція, 2004. 188 с.

24. Кілька рис українського патріотизму: URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotyzm_082012.pdf (дата звернення: 23.06.2024).

25. Кіндрат В. К. Проблема патріотичного виховання дітей у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: дис.... кандидата пед. наук: спец. 13.00.01. Київ: Інститут педагогіки АПН України, 1998. 218 с.

26. Киричок В. А. Сучасні тенденції патріотичного виховання молодших школярів. Педагогічний вісник. 2010. №1. С. 13-16.

27. Коваль Г. В. Історія становлення системи патріотичного виховання в Україні. Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. 2014. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdytp_2014_1_35 (дата звернення: 05.07.2024).

28. Колодій О. С. Понятійна структура категорії «патріотизм». Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. 2010. Вип. 49. С. 69-73.

29. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. URL: <https://bit.ly/3UsbtJG> (дата звернення: 03.06.2024).

30. Коркішко О. Г. Виховання патріотизму молодших школярів у позаурочній виховній роботі: автореф. дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.07. Луганськ, 2004. 23 с.

31. Крамаренко Л. Д. Національно-патріотичне виховання як соціальна та філософська проблема. Формування патріота в вимірі революції гідності та пріоритетів «Нової школи»: збірник статей учасників I Всеукраїнського круглого столу з он-лайн трансляцією, м. Суми, 16-17 лют. 2017 р. Суми, 2017. С. 137-141.

32. Кротюк В. А. Сучасні концепції дослідження патріотизму. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 5. С. 45-49.

33. Кузьмінський А., Омеляненко В. Педагогіка у запитаннях і відповідях: навч. посіб. Київ: Знання, 2006. 311 с.

34. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка: Підручник. Київ: Знання-Прес, 2003. 418 с.

35. Кульчицький В. форми і методи патріотичного виховання молоді в українській школі. Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць. Рівне, 2018. № 2 (20). С. 65-69.

36. Кульчицький В. Етапи становлення патріотичного виховання в школах України другої половини ХХ століття. Педагогічний альманах: збірник наукових праць. 2019. Випуск 44. С. 255-257.

37. Кульчицький В. Соціально-педагогічні основи розвитку патріотичного виховання учнівської молоді: сучасний аспект. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород, 2013. № 29. С. 59-63.

38. Магрицька І. Без патріотичного виховання не здобудемо перемогу. 2015. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26961747.html>

39. Миронова С. П. Нова українська школа: особливості організації освітнього процесу учнів початкової школи в інклюзивному класі: навч.- метод. посібник. Тернопіль: Астон. 2020. 176 с.

40. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посіб. 5-те, допов. і перероб. Київ, 2007. 656 с.

41. Мокан В. Чому держава повинна унормувати сферу національно-патріотичного виховання. Українська правда. 2021. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/12/14/7317302/> (дата звернення: 13.06.2024).

42. Навіщо в наш час потрібен патріотизм? URL: https://lb.ua/blog/artem_zakharchenko/497758_navishcho_chas_potriben_patriotizm.html (дата звернення: 23.06.2024).

43. Національно-патріотичне виховання. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/pozashkilnaosvita/vihovna-robotata-zahist-pravditini/nacionalno-patriotichne-vihovannya> (дата звернення: 03.06.2024).

44. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / za zag. red. N. M. Bibik. K. : Litera LTD, 2019. 208 s.

45. Нові педагогічні технології та інновації в НУШ: курс лекцій / уклад. Пушкар Н. С. Луцьк: ФОП Мажула Ю. М., 2022. 138 с.

46. Патріотизм як інтегруюча основа відродження духовних цінностей. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/97572/03-Hula.pdf?sequence=3> (дата звернення: 05.07.2024).
47. Патріотизм у розумінні сучасної молоді. URL: https://vinobu.vn.ua/?page_id=1399 (дата звернення: 17.08.2024).
48. Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети – громадська думка України. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 2020. URL: <https://bit.ly/3KoSDyг> (дата звернення: 18.08.2024).
49. Патріотичне виховання учнів початкової школи. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/probl_sych_school/2022/2/12.pdf (дата звернення: 23.09.2024).
50. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»: Закон України від 13.12.2022. №2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20> (дата звернення: 07.09.2024).
51. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти: підруч. для вищ. навч. закл. 2-ге вид. Київ : Грамота, 2013. 504 с.
52. Сутність і форми прояву феномену патріотизму. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/229857606.pdf> (дата звернення: 03.09.2024).
53. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. Вибрані твори: у 5 т. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 2. С. 137-143.
54. Сучасна початкова освіта: погляди молодих дослідників: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. м. Ніжин, 30 травня 2024 року / за заг. ред. Білоусова Н. В., Філоненко О. С. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. 238 с.
55. Терещенко Л., Кесьян Т. Формування патріотичної свідомості учнівської молоді. Вісник педагогіки і психології. URL: <http://www.psyh.kiev.ua>. (дата звернення: 07.09.2024).
56. Томашук Я. Патріотизм: внутрішнє почуття кожного чи новий модний тренд. URL: <http://www.uamodna.com/articles/patriot-sjogodni-vnutrishnepochuttya-chysuchasna-moda> (дата звернення: 03.09.2024).

57. Українські народні дитячі ігри. URL: http://abetka.ukrlife.org/g_rain.htm
(дата звернення: 23.08.2024).

58. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. 3-тє вид., стереотип. Київ : Академвидав, 2009. 560 с.

59. Харченко Н. Рідний край – моя Україна. Початкова освіта. 2016. № 8. С. 16-21.

60. Чепурна Н. М. Шляхи формування патріотизму учнівської молоді. Педагогічний вісник. 2010. № 1. С. 5-9.

61. Viroli M. Forloveofcountry: Anessayonpatriotismandnationalism. Oxford: Clarendon, 1997. 214 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Результати діагностики учнів ЕК, за методикою «Я патріот» (Т. Маслова) на констатувальному етапі дослідження

№ випробуваного	Отриманий бал (%)	Рівень сформованості патріотичних почуттів	№ випробуваного	Отриманий бал (%)	Рівень сформованості патріотичних почуттів
1	70	середній	11	27	низький
2	44	нижче середнього	12	82	середній
3	67	середній	13	76	середній
4	63	середній	14	79	середній
5	65	середній	15	75	середній
6	62	середній	16	78	середній
7	76	середній	17	77	середній
8	77	середній	18	41	Нижче середнього
9	78	середній	19	78	середній
10	25	низький	20	81	середній

Результати діагностики учнів КГ за методикою «Я патріот» (Т. Маслова) на констатувальному етапі дослідження

№ випробуваного	Отриманий бал (%)	Рівень сформованості патріотичних почуттів	№ випробуваного	Отриманий бал (%)	Рівень сформованості патріотичних почуттів
1	77	середній	11	27	низький
2	81	середній	12	76	середній
3	76	середній	13	79	середній
4	79	середній	14	81	середній
5	76	середній	15	75	середній
6	78	середній	16	71	середній
7	78	середній	17	79	середній
8	81	середній	18	77	середній
9	79	середній	19	78	середній
10	27	низький	20	26	низький

Результати діагностики молодших школярів ЕК за методикою «Незакінчені речення» (І. Скворцова, О. Федотова) на констатувальному етапі дослідження

№ випробуваного	Отриманий бал	Рівень патріотичних знань	№ випробуваного	Отриманий бал	Рівень сформованості патріотичних почуттів
1	8	середній	11	6	Нижче середнього
2	5	нижче середнього		7	середній
3	8	середній	13	6	Нижче середнього
4	9	середній	14	8	середній
5	6	нижче середнього	15	2	низький
6	9	середній	16	6	Нижче середнього
7	8	середній	17	7	середній
8	8	середній	18	6	Нижче середнього
9	8	середній	19	8	середній
10	4	низький	20	9	середній

Результати діагностики учнів КГ за методикою «Незакінчені речення» (І. Скворцова, О. Федотова) на констатувальному етапі дослідження

№ випробуваного	Отриманий бал	Рівень патріотичних знань	№ випробуваного	Отриманий бал	Рівень сформованості патріотичних почуттів
1	5	нижче середнього	11	8	середній
2	8	середній	12	8	середній
3	9	середній	13	6	нижче середнього
4	8	середній	14	8	середній
5	7	середній	15	1	низький
6	9	середній	16	5	нижче середнього
7	8	середній	17	2	низький
8	8	середній	18	7	середній
9	8	середній	19	9	середній
10	9	середній	20	9	середній